

JULIUSZ S. TYM

Dzieje wojska Polskich Sił Zbrojnych w latach 1940–1947

Stan badań i perspektywy rozwoju (część 1)

Rozpoczynając rozważania nad stanem badań dotyczącym jednego z rodzajów sił zbrojnych Polskich Sił Zbrojnych (PSZ) od kwestii terminologii wojskowej, należy podkreślić, że całość sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej funkcjonujących w latach 1940–1947 na obczyźnie i podległych Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej i Naczelnemu Wodzowi (NW) z siedzibą w Londynie nosiła nazwę Polskie Siły Zbrojne i termin w takim brzmieniu jest używany w niniejszym studium. W historiografii okresu PRL używane było w odniesieniu do tych sił określenie Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie, które utrwaliło się, zapewne ze względu na używanie tej samej nazwy przez tzw. odrodzone Wojsko Polskie, czyli siły zbrojne formowane w ZSRS w latach 1943–1945. Dodać trzeba, że wykreowane wówczas określenie objęło również Wojsko Polskie we Francji w latach 1939–1940, w którym nie używano nazwy Polskie Siły Zbrojne¹.

Zgodnie z ówczesnymi uregulowaniami formalno-prawnymi PSZ dzieliły się na dwa podstawowe rodzaje sił zbrojnych: wojsko, czyli siły lądowe oraz marynarkę wojenną. W czasie II wojny światowej doszło do wyodrębnienia nowego rodzaju sił zbrojnych – dotychczasowe lotnictwo, traktowane

¹ W mających podstawowe znaczenie dla formowania i funkcjonowania jednostek polskich umowach wojskowych pomiędzy rządami Francji i Polski użyte zostały wyłącznie określenia Wojsko Polskie – *l'Armée Polonaise*, Polskie Siły Powietrzne – *Forces Aériennes Polonaises*. Nigdzie nie posługiwano się wówczas nazwą Polskie Siły Zbrojne (*Forces Armées Polonaises*). Teksty umów w obu wersjach językowych: *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 2: *Kampanie na obczyźnie*, cz. 1: *Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Londyn 1959, s. 22–26, 183–184.

jako rodzaj broni technicznych w składzie wojska, usamodzielniało się, przyjmując nazwę Polskie Siły Powietrzne. Mając na uwadze to, że autor niniejszego studium skupił się na siłach lądowych określanych ówczesnie jako wojsko, właśnie w takim brzmieniu jest używana nazwa tego rodzaju sił zbrojnych². Jednocześnie wskazać należy, że niniejszy tekst nie porusza kwestii 2 Dywizji Strzelców Pieszych internowanej w Szwajcarii, która pomimo tego, że utrzymywała łączność z naczelnymi władzami wojskowymi w Londynie i była brana pod uwagę w kolejnych planach rozbudowy sił zbrojnych, nie może być traktowana jako część wojska Polskich Sił Zbrojnych, ponieważ nie posiadała organizacji wojennej, nie mogła prowadzić szkolenia wojskowego, a próby rozmów z władzami szwajcarskimi na temat możliwości jej użycia w czasie działań wojennych zakończyły się fiaskiem.

Pomimo upływu ponad siedemdziesięciu lat od zakończenia II wojny światowej nadal w historiografii polskiej brakuje pracy, która w sposób kompleksowy podejmowałaby problem Polskich Sił Zbrojnych. Pierwsze opracowania na ten temat były z konieczności dość ogólnikowe³. Podstawowe informacje dotyczące formowania i funkcjonowania Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii, w Związku Sowieckim, na Środkowym Wschodzie oraz we Włoszech, a także ich działań bojowych w kampanii włoskiej i kampanii w północno-zachodniej Europie, zawierają obie części drugiego tomu syntezy *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, jednakże obraz ten jest niepełny, ponieważ dzieło to nie zostało ukończone⁴. Za taką pracę nie może być uznany – ze względu na jednostronne ujęcie problematyki polityczno-wojskowej i liczne błędy – poprawny jedynie w warstwie faktograficznej w odniesieniu do działań zbrojnych tom drugi wydanej w Kraju syntezy *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej*⁵. Z punktu

² W 1930 r. termin wojsko definiowano następująco: „siła zbrojna lądowa, w odróżnieniu od morskiej; regularna, w odróżnieniu od pospolitego ruszenia, czyli milicji”. Zob. *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, t. 17, Kraków b.r.w. [tw. Encyklopedia Gutenberga, 1930 r.], s. 186.

³ M. Kukiel, *Sześć lat wojny o niepodległość*, Londyn 1945; H. Piątkowski, *Wkład Polski do drugiej wojny światowej*, Londyn 1945; A. Liebich, *Na obcej ziemi. Polskie Siły Zbrojne 1939–1945*, Londyn 1947.

⁴ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 2, cz. 1...; cz. 2: *Czerwiec 1941 – czerwiec 1944*, Londyn 1975.

⁵ *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej*, t. 2: *Walki formacji polskich na Zachodzie 1939–1945*, red. nauk. W. Biegański, Warszawa 1981. We wstępie redaktor naukowy tego opracowania uznał, że tom drugi syntezy *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej* „traktuje jednak zbyt pobieżnie okres organizacyjny wojska, niemal całkowicie pomija źródła rekrutacji i nie zawsze ukazuje zależności poczynąń wojskowych od decyzji politycznych, przebieg zaś działań bojowych poszczególnych jednostek omawia często bezkrytycznie. Budzi również zastrzeżenia metoda wykładu, wyłącznie opisowa, bez analiz i ocen”. Zob. *ibidem*, s. 9–10. Analiza zawartości publikacji krajowej prowadzi do takiej samej konkluzji.

widzenia historiografii polskiej jako ich istotne uzupełnienie należy traktować ustalenia oficerów brytyjskich i kanadyjskich zawarte w oficjalnych syntezach II wojny światowej⁶. Z najnowszych prac stanowiących syntetyczne ujęcie problematyki za niezwykle cenną uznać należy publikację Michaela A. Peszke⁷.

Za pierwsze opracowania dziejów wojska Polskich Sił Zbrojnych należy uznać próby utrwalenia historii oddziałów i wielkich jednostek podjęte jeszcze w czasie II wojny światowej i zaraz po zakończeniu działań wojennych, kiedy 1 Dywizja Pancerna stacjonowała w brytyjskiej strefie okupacyjnej w Niemczech, a 2 Korpus znajdował się we Włoszech. Część z nich stanowiły samodzielne publikacje, a część numery specjalne czasopism wojskowych⁸. Najprawdopodobniej pierwszą publikacją tego typu była praca poświęcona dziejom Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich autorstwa Władysława Chomy⁹, a także dwutomowe wydawnictwo poświęcone Pułkowi Ułanów Karpackich¹⁰. W większości były to publikacje oddziałowe mające charakter zarysu dziejów pułku o objętości najwyżej kilkudziesięciu stron, wydawane staraniem poszczególnych oddziałów. W kwietniu 1945 r. jako jedna z pierwszych wydana została broszura *10. Pułk Strzelców Konnych w Święto Pułkowe 1945*¹¹. W tym samym roku ukazało się opracowanie korespondentów wojennych przydzielonych do tego pułku, traktujące o jego

⁶ *History of the Second World War, The Mediterranean and Middle East*, t. 6: *Victory in the Mediterranean*, cz. 1: C. J. C. Molony, *1st April to 4th June 1944*, London 2004; cz. 2: W. Jackson, *June to October 1944*, London 2004; cz. 3: *idem*, *November 1944 to May 1945*, London 2004; *Official History of the Canadian Army in Second World War*, t. 1: C. P. Stacey, *Six Years of War. The Army in Canada, Britain and the Pacific*, Ottawa 1956; t. 2: G. W. L. Nicholson, *The Canadians in Italy 1943–1945*, Ottawa 1956; t. 3: C. P. Stacey, *The Victory Campaign. The Operations in North-West Europe, 1944–1945*, Ottawa 1966; *Paiforce. The official Story of the Persia and Iraq Command 1942–1946*, London 1948.

⁷ M. A. Peszke, *The Armed Forces of Poland in the West 1939–46: Strategic Concepts, Planning, Limited Success but no Victory*, London 2013; *idem*, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945. Koncepcje strategiczne i realia geopolityki*, Poznań 2014.

⁸ W kolejności chronologicznej: *Dywizja Lwów. Wspomnienia żołnierskie z ZSRR i z Iraku 1941–1943*, Jerozolima 1944; A. B. Brochwicz-Lewiński, *Krótki zarys historii 6 Dywizji „Lwów”*, b.m. i r.w.; *Pułk 6 Pancerny „Dzieci Lwowskich” 1941 – 17 X 1945*, Włochy 1945; *Kresowa walczy w Italii*, Rzym 1945; „Sitwa” (numer wydany jako *Wydawnictwo Wileńskiej Brygady Żubrów*), t. 2, Rzym 1945; H. Schlesinger, S. Borkowski, *Żyd polski – żołnierz polski 1939–1945*, Rzym 1945; „Taran” (numer specjalny na pierwsze święto Pułku 4 Pancernego) 18 V 1946; *Z księgi szarych dni 2 BSK*, Rzym 1945; *Ramię pancerne 2 Polskiego Korpusu. Album fotografii 2 Warszawskiej Dywizji Pancerniej*, Włochy 1946; *Rocznica 5 Kresowej Dywizji Piechoty*, Włochy 1946.

⁹ W. Choma, *Tobruk – Gazala*, Rzym 1944.

¹⁰ *Pułk Ułanów Karpackich 1940–1942*, Tel Aviv 1943; *Pułk Ułanów Karpackich 1942–1945*, Cairo 1945.

¹¹ *10. Pułk Strzelców Konnych w Święto Pułkowe 1945*, Bruges 1945.

działaniach w 1944 r., poczynając od lądowania w Normandii, a kończąc na walkach w rejonie Moerdijk w Holandii¹².

W 1 Dywizji Pancerniej następne prace zostały wydane w latach 1946–1947. Głównym ich zadaniem było budowanie oddziałowego *esprit de corps*, dlatego przedstawiono w nich przede wszystkim bojowe dokonania oddziałów¹³. W 1947 r. ukazał się zbiór wspomnień zatytułowany *1. Dywizja Pancerna w walce*, który powstał z inicjatywy drugiego dowódcy dywizji gen. Klemensa Rudnickiego. W grudniu 1945 r. powołał on komitet, na czele którego stanął zastępca dowódcy dywizji płk dypl. Tadeusz Majewski. Znaczącą część tego wydawnictwa zajmują opisy walk na szlaku bojowym od Normandii do Wilhelmshaven¹⁴. Jego reprint ukazał się w 2002 r. w Białymostku-Białej, wydany staraniem tamtejszego środowiska miłośników dywizji.

Podobny charakter mają pierwsze prace poświęcone 1 Samodzielnej Brygadzie Spadochronowej. Były to zarówno książka mająca charakter reportażu historycznego, oparta na osobistych przeżyciach i tym, co widział kapral podchorąży Marek Świącicki, który wziął udział w bitwie pod Arnhem jako korespondent Ministerstwa Informacji¹⁵, jak i wydane w 1949 r. opracowanie traktujące o dziejach brygady, będące literaturą częściowo wspomnieniową, a częściowo historyczną¹⁶.

Kolejne publikacje, które zaczęły ukazywać się stosunkowo wcześniej – z perspektywy lat możemy tak stwierdzić – to wspomnienia. Nurt memuarystyczny stanowi znaczącą część literatury przedmiotu. Analiza tych publikacji wskazuje na istnienie specyficznej prawidłowości polegającej na tym, że wspomnienia żołnierzy 1 Dywizji Pancerniej koncentrują się na

¹² A. Połozynski, St. Krasicki, *Na froncie zachodnim 1944*, Nürnberg 1945. Inni korespondenci wojenni piszący między innymi o 1 Dywizji Pancerniej: M. Feldhuzen, *Wojna skończyła się wczoraj. Notatki i wrażenia korespondenta wojennego*, Bruksela 1947; K. Pruszyński, *Czarna Brygada. Wspomnienia normandzkie*, przygotował do druku i wstępem opatrzył J. Roszko, Kraków 1994.

¹³ *1. Pułk Pancerny w walce. Od Caen po Wilhelmshaven*, Bruges 1945; *1 Pułk Pancerny – W dniu Święta Pułkowego 19 sierpnia 1945*, Bruges 1945; *Od Caen do Wilhelmshaven. Szlakiem 1-go Pułku Artylerii Motorowej*, Bruges 1945; *2 Pułk Pancerny – W dniu Święta Pułkowego 8 sierpnia 1946*, Hannover 1946; *Batalion Strzelców Podhalańskich*, Papenburg 1947; *8 Batalion Strzelców 1 Dywizji Pancerniej*, Hannover 1947; *9 Pułk Ułanów Małopolskich*, red. Z. Godyń, Edinburgh 1947; *10 Pułk Dragonów „Dragoni naprzód”*, Bruksela 1945; *10. Pułk Strzelców Konnych w kampanii 1944–1945*, Nürnberg 1947; *24 Pułk Ułanów. Lwów 6 lipca 1920 – Niemcy 6 lipca 1945*, Hannover 1947.

¹⁴ *1. Dywizja Pancerna w walce*, Brussels [1947].

¹⁵ M. Świącicki, *With the Red Devils at Arnhem*, London 1945. Inne prace tego autora poświęcone były 2 Korpusowi: *idem, Za siedmioma rzekami była Bolonia*, Rzym 1945; *idem, Ostatni rok wojny. Wrażenia korespondenta wojennego*, Glasgow 1946; *idem, Seven Rivers to Bologna*, London 1946.

¹⁶ *Polscy spadochroniarze. Pamiętnik żołnierzy*, Londyn 1949; Warszawa 2014.

działaniach bojowych, podczas gdy świadectwa żołnierzy 2 Korpusu traktują zarówno o działaniach bojowych, jak i innych wątkach funkcjonowania ich oddziałów. Najprawdopodobniej wpływ na taką konstrukcję narracji miały przeżycia związane z pobytom w Związku Sowieckim oraz trudnymi warunkami funkcjonowania wojska na Środkowym Wschodzie, co zostało uznane za wspólny dla tej grupy bagaż doświadczeń, stanowiący istotny element ich zbiorowej świadomości¹⁷.

Za ważne uznać należy wspomnienia głównych postaci ówczesnej polskiej sceny politycznej i wojskowej. Cenne informacje dotyczące wojska Polskich Sił Zbrojnych znajdują się we wspomnieniach dowódcy 2 Korpusu, pełniącego obowiązki NW gen. Władysława Andersa¹⁸ oraz szefa Sztabu NW gen. Stanisława Kopańskiego¹⁹, a także ambasadora RP w Londynie, późniejszego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Edwarda Raczyńskiego²⁰. Za jedne z najważniejszych uznać trzeba pamiętniki dowódcy 1 Dywizji Pancerniej gen. Stanisława Maczka, które ukazały się po raz pierwszy w 1961 r. w Edynburgu, a następnie doczekały się kolejnych wznowień na uchodźstwie, a po 1989 r. również w kraju²¹. Do tej kategorii, zwłaszcza w kontekście zrozumienia wydarzeń w ZSRS, zaliczyć należy wspomnienia gen. dyw. Zygmunta Szyski-Bohusza²² oraz gen. dyw. Klemensa Rudnickiego²³. Wiele cennych informacji przynoszą pamiętniki gen. dyw. Józefa Zająca²⁴. Równie cenne były książki gen. bryg. Stanisława Sosabowskiego²⁵, płk. dypl. Henryka Piątkowskiego²⁶, a także wspomnienia płk. dypl. Leona Mitkiewicza-Żołtka²⁷.

¹⁷ T. Zajączkowski, *Od Ostrej Bramy do Ósmej Armii*, Rzym 1945.

¹⁸ W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Newton 1949; Londyn 1959; Lublin 1992 i 1995; Warszawa 2007 i 2018.

¹⁹ S. Kopański, *Wspomnienia wojenne 1939–1946*, Londyn 1961; 1972; Warszawa 1990.

²⁰ E. Raczyński, *W sojusznicy Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939–1945*, Londyn 1960; Warszawa 1989.

²¹ S. Maczek, *Od podwody do czołga. Wspomnienia wojenne 1918–1945*, Edinburgh 1961.

²² Z. Bohusz-Szysko, *Czerwony sfinks. Uzupełnienia do wspomnień gen. Andersa*, Rzym 1946; Londyn 1993.

²³ K. Rudnicki, *Na polskim szlaku. Wspomnienia z lat 1939–1947*, Londyn 1952; 1983; 1984; 1986; Wrocław 1990.

²⁴ J. Zajęc, *W Szkocji i na Środkowym Wschodzie. II tom pamiętników wojennych „Dwie wojny”*, Londyn 1967.

²⁵ S. Sosabowski, *Najkrótszą drogą*, Londyn 1957; *idem, Freely I Served: The Memoir of the Commander, 1st Polish Independent Parachute Brigade 1941–1944*, London 1960 i 1982; Barnsley 2014; *idem, Parachute General*, London 1961; *idem, Ik vocht voor de vrijheid*, Leiden 1960; *idem, Droga wiodła ugiem*, Londyn 1967.

²⁶ H. Piątkowski, *Wspomnienia ze szlaku żołnierza – tułacza*, Rzym 1945.

²⁷ L. Mitkiewicz-Żółtek, *Z gen. Sikorskim na obczyźnie (fragmenty wspomnień)*, Paryż 1968; *idem, W najwyższym sztabie zachodnich aliantów 1943–1945*, Londyn 1971.

W takich kategoriach należy traktować również pamiętniki niektórych obcokrajowców. Nie należą, niestety, do nich mające bardzo oficjalny ton wspomnienia dowódcy 15 Grupy Armii, a następnie Armii Alianckich we Włoszech marszałka Harolda Alexandra²⁸, jak również narcystyczne memuary dowódcy 21 Grupy Armii marszałka Bernarda L. Montgomery'ego²⁹. Niektóre zagadnienia dotyczące wojska Polskich Sił Zbrojnych odnaleźć można we wspomnieniach szefa Imperialnego Sztabu Generalnego marszałka Allanbrooka³⁰. Zupełnie inny wymiar mają wspomnienia dowódcy brytyjskiego 30 Korpusu gen. Briana Horrocksa³¹, dowódcy brytyjskiej 1 Dywizji Powietrznodesantowej gen. Roberta E. Urquharta³², dowódcy kanadyjskiej 4 Dywizji Pancerniej gen. George'a Kitchinga³³, a także oficera brytyjskiej 4 Pancerniej Kwatery Łącznikowej (*No 4 Armoured Liaison HQ*) por. Michaela Thomasa³⁴.

Atmosfera wokół Polskich Sił Zbrojnych zbudowana w kraju po II wojnie światowej nie sprzyjała publikowaniu wspomnień żołnierzy „reakcyjnych”, a później już tylko „niesłusznych” sił zbrojnych, których zwierzchnikiem były legalne władze Rzeczypospolitej Polskiej. Dlatego dopiero w 1958 r. ukazało się pierwsze wydanie książki Franciszka Skibińskiego *Pierwsza pancerna*, utrzymanej w specyficznym, charakterystycznym dla jej autora stylu pamiętnikarskim, niepozbawionym jednak pragmatycznych celów. Łącznie ukazało się sześć wydań tej publikacji³⁵. Po nim swoje pamiętniki wydał

²⁸ H. Aleksander, *The Memoirs of Field Marshal Earl Alexander of Tunis 1940–1945*, oprac. J. Norton, London 1962.

²⁹ B. Montgomery, *Normandy to Baltic*, London 1946; *idem*, *Od Normandii do Bałtyku*, przeł. T. Świeściak, Katowice 1948; *idem*, *Wspomnienia*, przeł. E. Niemirska, Warszawa 1961 i 1996.

³⁰ *War Diaries 1939–1945. Field Marshal Lord Alanbrooke*, oprac. A. Danchev, D. Todman, Berkeley 2001. Zob. także: A. Bryant, *Triumph in the West 1943–1946. A History of the War Years Based on the Diaries of Field Marshal Lord Alanbrooke, Chief of Imperial General Staff*, New York 1959.

³¹ Pewne informacje dotyczące działań 1 Dywizji Pancerniej, uzyskane od ostatniego dowódcy dywizji gen. Klemensa Rudnickiego, zamieścił w swoich wspomnieniach. Zob. K. Rudnicki, *1. Dywizja Pancerna pod Falaise i Chambois 15–21. VIII. 1944*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancerniej” (PKiBP) (Londyn) 1975, nr 79, s. 628–632. Tam pełny tekst sprawozdania przesłanego do gen. Horrocksa 20 V 1975 r. wraz z dwoma szkicami. Zob. B. Horrocks, E. M. G. Belfield, H. Essame, *Corps Commander*, London 1977. Wcześniejsze wspomnienia tego generała: B. Horrocks, *Full Life*, London 1960.

³² R. E. Urquhart, *Arnhem*, London 1958; *idem*, *Arnhem*, przeł. I. Bukowski, Warszawa 1974; 1990.

³³ G. Kitching, *Mud and Green Fields. The Memoirs of Major-General George Kitching*, St. Catherines 1993.

³⁴ M. Thomas, *Deutschland, England über alles. Rückkehr als englischer Besatzungsoffizier. Vorwort von Marion Gräfin Donhoff*, München 1984.

³⁵ F. Skibiński, *Pierwsza pancerna*, Warszawa 1958; 1960; 1966; 1968; 1970; 1979.

płk dypl. Władysław Dec³⁶. Mając na uwadze to, że obaj oficerowie zajmowali stanowiska dowódców brygad w 1 Dywizji Pancerniej, należy przypomnieć, że w PRL nigdy nie zostały wydane wspomnienia dowódcy tej dywizji gen. Stanisława Maczka, który we wrześniu 1946 r. został pozbawiony obywatelstwa przez wasalne wobec ZSRS władze komunistyczne.

Wysoce niewiarygodne są pamiętniki byłego adiutanta dowódcy Armii Polskiej na Wschodzie, a następnie dowódcy 12 Pułku Ułanów Podolskich, który okazał się sowieckim agentem. Ich spreparowane, mające paszkwilancki charakter, wydanie ukazało się w 1959 r.³⁷ Brak staranności redakcyjnej, a przede wszystkim nierzetelność można zarzucić niemalże mitomańskim wspomnieniom Alfreda Mrowca, które ukazały się w tym samym czasie³⁸. Swoiste odium, z jakim odnosiły się do żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych władze PRL, spowodowało, że publikacje ich pamiętników ukazywały się na fali przemian, jakie niosły za sobą kolejne, najczęściej tragiczne i krwawe, zakręty historii tego państwa. W 1969 r. ukazały się wspomnienia oficera 15 Pułku Ułanów Poznańskich por. Romualda Kobeckiego³⁹. W następnych latach wydano kolejne pozycje pióra żołnierzy 2 Korpusu⁴⁰. Z kolei w 1972 r. w Londynie swe wspomnienia opublikował dowódca 2 Pułku Pancernego ppłk dypl. Stanisław Koszutski⁴¹. Niestety, w PRL żadne krajowe wydawnictwo nie zdecydowało się na druk wspomnień tego „sanacyjnego” i „reakcyjnego” oficera. Jako swoistą ciekawostkę można wymienić wewnętrzną publikację Komisji Historycznej Koła Związku Bojowników o Wolność i Demokrację przy Polskim Radiu i Telewizji, która została wydana w 1972 r.⁴² W latach siedemdziesiątych ukazały się dwie nowe pozycje wspomnieniowe autorstwa Adama Majewskiego i Tadeusza Radwańskiego⁴³. Brak publikacji na temat wysiłku bojowego Polskich Sił Zbrojnych spowodował to, że kilka pamiętników żołnierzy tej armii, które ukazały się na fali przemian lat osiemdziesiątych XX w. przyjęto z dużym

³⁶ W. Dec, *Narwik i Falaise*, Warszawa 1959 (wyd. 2, Warszawa 1967).

³⁷ J. Klimkowski, *Byłem adiutantem u Andersa*, Warszawa 1959.

³⁸ A. Mrowiec, *Przez Monte Cassino do Polski 1944–1946*, Katowice 1959. Krytyczna recenzja: O. Terlecki, *Męcząca książka Alfonsa Mrowca* [w:] *idem, Szkice i polemiki*, Kraków 1987, s. 103–107 (przedruk za: „Życie Literackie” 1960, nr 13).

³⁹ R. Kobecki, *Wszystkie drogi prowadzą do kraju*, Warszawa 1969.

⁴⁰ P. Medyna, *Do Polski przez cały świat. Wspomnienia z 2 Korpusu*, Warszawa 1970; 1973; A. Olszewski, *Tropikalnym szlakiem 2 Korpusu*, Warszawa 1970; M. Łoziński, *Przechodniu powiedz Polsce...*, Kraków 1971.

⁴¹ S. Koszutski, *Wspomnienia z różnych pobojoisk*, Londyn 1972; Kraków 2013.

⁴² *Księga wspomnień. Na Zachodzie*, Warszawa 1972.

⁴³ J. Ciemnołoński, *W 2 Korpusie to było, czyli coś w rodzaju reportażu*, Kraków 1983; A. Majewski, *Wojenne opowieści porucznika Szemraja*, Lublin 1975; T. Radwański, *Karpatczykami nas zwali*, Warszawa 1978.

zainteresowaniem. Dotyczyło to zarówno zbioru relacji żołnierzy 10 Pułku Strzelców Konnych, jak i oficera tego pułku, a później dowódcy szwadronu sztabowego 1 Dywizji Pancernej rtm. Jerzego Nowakowskiego⁴⁴, a także wspomnień oficera 1 Brygady Spadochronowej płk. Jana Kamińskiego⁴⁵, żołnierzy 2 Korpusu⁴⁶, w tym również mocno zbeletryzowanych oficera Pułku 6 Pancerneho „Dzieci Lwowskich” mjr. Bohdana Tymienieckiego, które po raz pierwszy zostały opublikowane w 1971 r. w Londynie⁴⁷. Dodać warto, że w 1985 r. staraniem Instytutu Prasy i Wydawnictw „Novum” należącym do Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego ukazały się wspomnienia kapelana 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej ks. Franciszka Mientkiego, które zostały wznowione dwa lata później⁴⁸. Książka kolejnego oficera 1 Dywizji Pancernej, dowódcy plutonu w 10 kompanii saperów, ppor./mjr. Mieczysława Borchólskiego ukazała się już w innych warunkach ustrojowych⁴⁹.

Przemiany jakie nastąpiły pod koniec lat osiemdziesiątych XX w., spowodowały, że możliwe stało się niczym nieskrępowane publikowanie prac żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Do najciekawszych spośród tych, które ukazały się w ciągu ostatnich 20 lat, należy zaliczyć wspomnienia oficera sztabu 2 Korpusu płk. dypl. Włodzimierza Drzewienieckiego⁵⁰, szefa sztabu 3/14 Wielkopolskiej Brygady Pancernej ppłk. dypl. Wojciecha Rankowicza⁵¹, oficera sztabu 1 Brygady Spadochronowej kpt. Wacława Stasiaka⁵², kapelana Pułku 4 Pancerneho „Skorpion” ks. Adama Studzińskiego⁵³, najmłodszego oficera 1 Pułku Ułanów Krechowieckich ppłk. Bolesława Kukielki⁵⁴, oficera Pułku 6 Pancerneho „Dzieci Lwowskich” ppor. Aleksandra Średnickiego⁵⁵, oficera

⁴⁴ J. Nowakowski, A. Połozynski, M. Kowalski, *Z dziejów 10. pułku strzelców konnych*, Warszawa 1982; J. Nowakowski, *Z proporczykiem na antenie*, Warszawa 1986.

⁴⁵ J. Kamiński, *Od konia i armaty do spadochronu*, Warszawa 1985.

⁴⁶ A. Majewski, *Wojna, ludzie i medycyna*, Lublin 1987; W. Pietrzak, *Przez wzgórze Italii*, Warszawa 1989.

⁴⁷ B. Tymieniecki, *Na imię jej było Lily*, Londyn 1971; Warszawa 1984; 1987; 2009.

⁴⁸ F. Mientki, *Bóg i Ojczyzna. Wspomnienia kapelana Wojska Polskiego*, Warszawa 1985; 1987.

⁴⁹ M. Borchólski, *Z saperami generała Maczka*, Warszawa 1990.

⁵⁰ W. Drzewieniecki, *Angielski szlif. Wspomnienia oficera sztabu 2. Korpusu*, Toruń 2001.

⁵¹ W. Rankowicz, *Żołnierska dusza. Wspomnienia z lat 1938–1954*, Warszawa 2002.

⁵² W.K. Stasiak, *W locie szumią spadochrony. Wspomnienia żołnierza spod Arnhem*, Warszawa 1991.

⁵³ A. Studziński, *Wspomnienia kapelana Pułku 4. Pancerneho „Skorpion” spod Monte Cassino*, Kraków 1998.

⁵⁴ B.J. Kukielka, *Życie kreślone historią. Drogi wojenne żołnierza Rzeczypospolitej*, Pruszków 1998.

⁵⁵ A. Średnicki, *Droga do Monte Cassino i dalej. Zapiski pamiętnikarskie i wspomnienia*, oprac. B. Wróblewska i B. Skaradziński, Warszawa 1993. We wspomnienia te została

3 Karpackiego Pułku Artylerii Lekkiej Tadeusza M. Czerkawskiego⁵⁶, Dionizego Dąbrowskiego⁵⁷, a także młodego żołnierza 7 Pułku Ułanów Lubelskich ułana Krzysztofa Głuchowskiego⁵⁸. Ważną rolę odgrywają opublikowane w ostatnich latach pamiętniki oficerów Polskich Sił Zbrojnych⁵⁹. Analizując memuarystykę, można zaryzykować stwierdzenie, że spośród wszystkich oddziałów wojska Polskich Sił Zbrojnych, a na pewno spośród pułków 1 Dywizji Pancerniej, największą liczbą prac wspomnieniowych może pochwalić się 10 Pułk Strzelców Konnych, bowiem ostatnie publikacje zaliczane do tego gatunku ukazały się w połowie lat dziewięćdziesiątych XX w.⁶⁰ Zupełnie inny wymiar ma dziennik dowódcy tego pułku ppłk. Jana Maciejowskiego z lat 1939–1941 opracowany przez Zenona Józwiaka, poprzedzony słownym wstępem rtm. Jana Suchcitzta i rysem biograficznym autora dziennika pióra dr. Andrzeja Suchcitzta, a wydany dopiero w 2009 r.⁶¹ Równie cenne są relacje szeregowców, które ostatnio coraz częściej ukazują się w formie publikacji zwartych, przy czym najczęściej są to świadectwa żołnierzy, którzy zostali wcieleni do oddziałów Polskich Sił Zbrojnych po zakończeniu działań wojennych, a wcześniej byli żołnierzami Armii Krajowej bądź też zostali przymusowo wcieleni do armii niemieckiej⁶².

Ważną rolę w ocaleniu od zapomnienia wielu wydarzeń odegrał „Przegląd Zrzeszenia Kół Pułkowych Kawalerii”, ukazujący się od 1962 r. jako „Przegląd Kawalerii i Broni Pancerniej”, na którego łamach ukazało się wiele wspomnień i relacji. W większości wypadków należały one do oficerów

wpleciona relacja ppor. Józefa Jabczyńskiego. Obszerne fragmenty tych wspomnień opublikował Witold Żdanowicz w zbiorze wspomnień i relacji żołnierzy 2 Korpusu: *Monte Cassino, Ankona, Bolonia 1944–2004. Żołnierze 2 Korpusu Wojska Polskiego we Włoszech*, red. nauk. W. Żdanowicz, Katowice–Warszawa 2004, s. 85–118.

⁵⁶ T. M. Czerkawski, *Byłem żołnierzem generała Andersa*, Warszawa 1991.

⁵⁷ D. Dąbrowski, *Moja włoska kampania*, Pruszków 1998.

⁵⁸ K. Głuchowski, *Śladami pradziadów*, Londyn 2001.

⁵⁹ Z. Celichowski, *Diariusz z podróży delegata MON do Armii Polskiej na Wschodzie w 1943 roku*, wstęp, oprac. i przyp. W. Handke i R. Sierchuła, Leszno–Poznań 2008; *Droga na Monte Cassino w świetle dokumentów sztabowych. Pamiętniki szefa sztabu 5 Kresowej Dywizji Piechoty*, red. nauk. Z. Wawer i Z. Zieliński, Warszawa 2009; T. Cetyś, *Z Warszawy do Warszawy. Zapiski Cichociemnego*, wstęp, oprac. i red. nauk. J. S. Tym, Warszawa 2014; W. Szpakowicz, *Dzienniki cichociemnego 1939–1942*, wstęp, oprac. i red. K. Kaczmarek i K. A. Tochman, Rzeszów 2014.

⁶⁰ K. Pruszyński, *Czarna brygada...; 10 Pułk Strzelców Konnych. Wspomnienia dedykowane pamięci wszystkich Dziesiątków*, red. T. Skinder-Suchcitz, Londyn 1995.

⁶¹ J. Maciejowski, *Dziennik Macieja 1939–1941. Z Mizocza do Szkocji*, oprac. Z. Józwiak, Leszno 2009.

⁶² C. Knopp, *Spod Stalingradu do Andersa. W mundurze obcym i polskim*, Gdańsk 2011; A. Kuźniar, *Na drogach życia... Wspomnienia żołnierza Pułku 6 Pancernego „Dzieci Lwowskich”*, wstęp i oprac. W. Handke, Leszno 2008; A. Szempliński, *Przepustka do życia*, Warszawa 2002.

szczebla dowódcy pododdziału – plutonu i szwadronu, rzadziej rangi dowódcy pułku czy też dowódców jednostek. Pomimo subiektywizmu cechującego tę formę przekazu historycznego wiele spośród nich uznać należy za niezwykle cenne, szczególnie ważne wydają się polemiki toczone przede wszystkim przez oficerów 1 Dywizji Pancерnej⁶³. Wskazać należy, że część artykułów opublikowanych na łamach tego kwartalnika, zwłaszcza przez dowódców pułków, ma charakter raczej studium taktycznego niż wspomnień, aczkolwiek ocena ta jest dziś trudna ze względu na zmiany, jakie nastąpiły w zakresie językowym. Przede wszystkim jednak wynika to z faktu, że część z nich została wcześniej opublikowana na łamach fachowych periodyków wojskowych Polskich Sił Zbrojnych⁶⁴.

Znaczenie tych periodyków w badaniach nad dziejami wojska Polskich Sił Zbrojnych jest bardzo duże. Analiza artykułów zamieszczanych na łamach londyńskiej „Bellony”, a także w „Biuletynie Doświadczeń Wojennych 2 Polskiego Korpusu” i „Wiadomościach Wojskowych 2 Korpusu” pozwala zrekonstruować przemiany zachodzące w polskiej myśli wojskowej reprezentowanej przez oficerów Polskich Sił Zbrojnych⁶⁵, a ponadto dotrzeć do cennych informacji, w tym ocen zawartych w studiach taktycznych

⁶³ S. Koszutski, *Bitwa pod Falaise i rola polskiej 1 Dywizji Pancерnej w okrężeniu 7-mej Armii niemieckiej*, PKiBP 1978, nr 49, s. 29–42; R. Proszek, *W sprawie artykułu ppłk. Koszutskiego „Bitwa pod Falaise”*, PKiBP 1969, nr 53, s. 368–371. Zob. także: S. Komornicki, *O prawdziwy obraz przebiegu walk pod Chambois*, PKiBP 1975, nr 77, s. 499–500; W. Zgodziński, *Odpowiedź na „Apel”*, PKiBP 1975, nr 78, s. 575–576.

⁶⁴ A. Bieliński, *Wzmocniony pułk rozpoznawczy w rozpoznaniu, konsolidacji i odparciu przeciwnatarcia*, PKiBP 1984, s. 82–87; Z. Dudziński, *Walki Pułku 4. Pancерnego w międzyrzeczu Cesano–Metauro*, PKiBP 1975, s. 741–755; A. Stefanowicz, *Krótki zarys operacji na przyczółku „Caen” w 1944 roku z końcowym udziałem w nich 1. Dywizji Pancерnej*, PKiBP 1973, s. 421–450; *idem*, *Rozważania na temat dowodzenia wojskami Sprzymierzonych w Normandii*, PKiBP 1974, s. 305–323; *idem*, *Zamykanie „worka Falaise” przez sprzymierzonych z udziałem 1 dywizji pancерnej*, PKiBP 1974, s. 1–39; S. Zakrzewski, *Z walk Pułku Ułanów Karpackich pod Loreto*, PKiBP 1963, s. 20–28. Wskazuje na to fakt, że pierwszy z przywołanych artykułów został opublikowany w 1946 r. w fachowym periodyku wojskowym „Wiadomości Wojskowe 2 Korpusu”. Zob. A. Bieliński, *Wzmocniony pułk rozpoznawczy w rozpoznaniu, konsolidacji i odparciu przeciwnatarcia (przykład działań 15. Pułku Ułanów Poznańskich w dniach 30.VI, 1 i 2.VII.1944 r.)*, „Wiadomości Wojskowe 2 Korpusu” 1946, z. 1, s. 29–35.

⁶⁵ M. Czarnecki, *Przemiany w broni pancерnej*, „Bellona” (Londyn) 1944, z. 7; J. Emisarski, *Rzemiosło wojenne a wojna nowoczesna*, „Bellona” (Londyn) 1942, z. 10; R. Gilewski, *„Jazda pancerna” czy „broń pancerna”*, „Bellona” (Londyn) 1943, z. 12; *idem*, *Zagadnienia kawalerii nowoczesnej*, „Bellona” (Londyn) 1944, z. 5; S. Maczek, *Formy organizacyjne wielkich jednostek pancерnych*, „Bellona” (Londyn) 1941, z. 4; T. M. [Tadeusz Majewski], *Uwagi na temat „Rozważania nad organizacją wielkich jednostek pancерnych”*, „Bellona” (Londyn) 1942, z. 2; B. M. [Bogdan Mincer], *Wymagania nowoczesnej wojny*, „Bellona” (Londyn) 1940, z. 1; *idem*, *O nowoczesnej wojnie*, „Bellona” (Londyn) 1941, z. 6; *idem*, *O nowoczesnej wojnie. Zasady sztuki wojennej i nowoczesna wojna*, „Bellona” (Londyn) 1942, z. 8; *idem*, *Przyszłe wojsko*, „Bellona” (Londyn) 1944, z. 5; Ppłk dypl. F. S. [Franciszek Skibiński], *Rozważania*

i operacyjnych poświęconych działaniom prowadzonym na kontynencie europejskim w latach 1944–1945⁶⁶.

Do nurtu wspomnieniowego można również zaliczyć publikacje relacji zebranych od żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych przez historyków. W kategorii publikacji źródeł wywołanych pierwszeństwo ma Janusz Zuziak, który na przełomie wieków przeprowadził obszerne rozmowy z ostatnimi żyjącymi żołnierzami 1 Dywizji Pancerniej. Zaledwie pięć spośród nich zostało nakukowo opracowanych i zamieszczonych w dwuczęściowej edycji, która została wydana jako wewnętrzne opracowanie Akademii Obrony Narodowej⁶⁷. Podobny charakter mają publikacje Jacka Kutznera i Aleksandra Rutkiewicza oraz Jarosława Pałki, Machtelda Venkena i Krzysztofa M. Zalewskiego⁶⁸.

Dużą wartość dla historyków zajmujących się dziejami poszczególnych oddziałów wojskowych mają różnego rodzaju czasopisma kół oddziałowych, które ukazywały się w społeczności kombatantów po zakończeniu II wojny światowej. Miały one różną objętość i format, w przeważającej większości miały formę powielaczową.

Nietypowym, jednakże trudnym do pominięcia dziełem jest monumentalny reportaż historyczny w postaci *Bitwy o Monte Cassino* Melchiora Wańkowicza, który ukazał się w Rzymie w 1947 r., a w okrojonej formie był również publikowany w PRL. Pierwsze wydanie pozbawione ingerencji cenzury, w formie reprintsu z rzymskiego oryginału ukazało się dopiero w 1989 r.⁶⁹ Dodać na-

nad organizacją wielkich jednostek pancernych, „Bellona” (Londyn) 1941, z. 12; F. Szystowski, *Uwagi o nowoczesnych wojskach pancernych i motorowych*, „Bellona” (Londyn) 1941, z. 8.

⁶⁶ S. Biegański, *Przebieg operacyjny bitwy o Monte Cassino*, „Bellona” (Londyn) 1959, z. 2; K. Dworak, *Doświadczenia i wnioski z działań 1 Polskiej Dywizji Pancerniej (okres 7.VIII. do 9.XI.1944.)*, „Bellona” (Londyn) 1945, z. 7; T. Felsztyn, *Doświadczenia taktyczne w bitwie o Monte Cassino*, „Wiadomości wojskowe 2 Korpusu” 1946, z. 3; *idem*, *Rola 2. Korpusu w Kampanii włoskiej*, „Bellona” (Londyn) 1948, z. 4; G. Łowczowski, *Manewr bitwy bolońskiej*, „Bellona” (Londyn) 1955, z. 1; R. McCreery, *Końcowa ofensywa we Włoszech*, „Bellona” (Londyn) 1947, z. 3; rtm. E. M. [rtm. Emil Mentel], *Pułk Ułanów Karpackich w bitwie o Monte Cassino*, „Wiadomości Wojskowe 2 Korpusu” 1946, z. 4, s. 16–22; ppłk. dypl. S. P., *10. Brygada Kawalerii Pancerniej w działaniu na Bredę*, „Bellona” (Londyn) 1945, z. 4; S-ski [płk dypl. Stanisław Sielecki], *Plany działań operacyjnych na Bolonię*, „Wiadomości Wojskowe 2 Korpusu” 1946, z. 7; J. Wędyż, *Udział Pułku Ułanów Karpackich w bitwie o Ancorę*, „Wiadomości Wojskowe 2 Korpusu” 1946, z. 6; *idem*, *Z działań pułku samochodów pancernych. Pułk Ułanów Karpackich w akcji na Bologna*, „Bellona” (Londyn) 1946, z. 11/12; T. Wysocki, *Z działań 10. Brygady Kawalerii Pancerniej na terenie Niemiec*, „Bellona” (Londyn) 1946, z. 7; *Z działań 1 Dywizji Pancerniej. Bitwa Falaise-Chambois*, „Bellona” (Londyn) 1945, z. 2.

⁶⁷ J. Zuziak, *1 Dywizja Pancerna gen. Stanisława Maczka we wspomnieniach żołnierzy*, cz. 1, Warszawa 2000; cz. 2, Warszawa 2001.

⁶⁸ J. Kutzner, A. Rutkiewicz, *Polacy z Wehrmachtu... w polskiej 1. Dywizji Pancerniej gen. Maczka*, Warszawa 2011; J. Pałka, M. Venken, K. M. Zalewski, *Żołnierze generała Maczka. Doświadczenie i pamięć wojny*, Gdańsk-Zakrzewo 2013.

⁶⁹ M. Wańkowicz, *Bitwa o Monte Cassino*, Rzym 1947; Warszawa 1989.

leży, że dzieło Wańkowicza poprzedziło pierwsze polskie opracowanie tej bitwy autorstwa płk. dypl. Henryka Piątkowskiego⁷⁰.

Podobną rolę jak dzieło Wańkowicza w stosunku do bitwy o Arnhem odgrywał reportaż historyczny Corneliusa Ryana *O jeden most za daleko*, będący podstawą scenariusza do filmu o tym samym tytule. Polskie wydanie tej książki ukazało się w kraju trzykrotnie w latach 1979–1990. Osoba gen. bryg. Stanisława Sosabowskiego jest tam przywołana na 31 stronach na 520 stron całości tekstu⁷¹. Można jedynie żałować, że nikt nie pokusił się o wznowienie przywołanej już pracy Marka Świącickiego.

Duże znaczenie miało opracowanie dotyczące strat Polskich Sił Zbrojnych, które zostało przygotowane i opublikowane w 1952 r. przez Instytut Historyczny im. gen. Sikorskiego⁷². Podobny charakter ma publikacja poświęcona poległym żołnierzom 1 Dywizji Pancerniej wydana 12 lat później staraniem Koła Pułkowego 2 Pułku Pancernego⁷³, a także późniejsze wydawnictwa o tej tematyce⁷⁴.

W historiografii wojska Polskich Sił Zbrojnych tylko kilka opracowań poświęconych jest poszczególnym rodzajom broni – praca Macieja Szczurowskiego traktująca o artylerii⁷⁵, publikacje Jędrzeja Tucholskiego i Piotra Witkowskiego omawiające dzieje wojsk powietrznodesantowych i specjalnych⁷⁶ oraz monografia wojsk pancernych autora niniejszego tekstu⁷⁷.

⁷⁰ H. Piątkowski, *Bitwa o Monte Cassino*, Rzym 1945.

⁷¹ C. Ryan, *A bridge too far*, New York 1974; *idem*, *O jeden most za daleko*, przeł. T. Wójcik, Warszawa 1979; 1986; 1990; Poznań 2007.

⁷² *Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie*, Londyn 1952.

⁷³ *Pierwsza Dywizja Pancerna. Polegli na polu chwały, w drodze do Polski*, Londyn 1964.

⁷⁴ J. Alphen, H. Venema, *Polegli na polu chwały. Pierwsza Polska Dywizja Pancerna*, Breda 1983; T. Kryśka-Karski, *Straty korpusu oficerskiego 1939–1945*, Londyn 1996.

⁷⁵ M. Szczurowski, *Artyleria Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w II wojnie światowej*, Toruń 2001.

⁷⁶ J. Tucholski, *Spadochroniarze*, Warszawa 1991; *idem*, *Spadochronowa opowieść: czyli, o żołnierzach gen. Sosabowskiego i cichociemnych*, Warszawa 1991; P. Witkowski, *Polskie jednostki powietrzno-desantowe na Zachodzie*, Warszawa 2010.

⁷⁷ J.S. Tym, *Wojska pancerne Polskich Sił Zbrojnych 1940–1947. Doktryna, organizacja, szkolenie i działania bojowe*, Warszawa 2012. W publikacji *Zarys historii polskiej broni pancerniej 1918–1947* opracowanej przez oficera kawalerii, a następnie broni pancernych płk. Mariana W. Żebrowskiego, niemalże 100 stron na ogólną liczbę ponad 600 stron tekstu poświęcono wojskom pancernym Polskich Sił Zbrojnych. Zob. M. W. Żebrowski, *Zarys historii polskiej broni pancerniej 1918–1947*, Londyn 1971. Opracowanie to zostało przygotowane na podstawie szczegółowej i rzetelnej kwerendy archiwalnej, aczkolwiek nie jest wolne od wielu błędów i uproszczeń. Spotkało się ono ze znacznym odzewem i doczekało kilku recenzji. Zob. Z. Godyń, *Rozmowa z ppłk. M. W. Żebrowskim, autorem „Zarysu historii Broni Pancerniej”*, PKiBP (Londyn) 1972, nr 66, s. 134–135; A. Grudziński, *Zarys Historii Polskiej Broni Pancerniej*, PKiBP (Londyn) 1972, nr 68, s. 289–290; R. Szubański, *Saga o broni pancerniej*,

Specyficzną formę, łączącą narrację historyczną ze wspomnieniami i relacjami, ma księga pamiątkową poświęcona saperom, w której około 30% tekstu poświęcono saperom wojska Polskich Sił Zbrojnych⁷⁸. Kilka publikacji poświęcono Pomocniczej Wojskowej Służbie Kobiet, która stanowiła część wojska Polskich Sił Zbrojnych⁷⁹.

Dzieje jedyne go związku operacyjnego w wojsku Polskich Sił Zbrojnych ukazuje kilka opracowań monograficznych poświęconych Polskim Siłom Zbrojnym w Związku Sowieckim, czyli związkowi szczebla armijnego. Są to zarówno tendencyjne opracowania Piotra Żaronia z minionej epoki⁸⁰, jak i źródłowo udokumentowane ostatnie prace Zbigniewa Wawera⁸¹. Wspomnieć także wypada o książce wydanej w języku rosyjskim ze środków finansowych Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP, której autorem jest Wanda Seliwanowska – prezes Polskiego Centrum Kulturalno-Oświatowego „Czerwone Maki” w rosyjskim obwodzie orenburskim. Jest to praca poświęcona Polskim Siłom Zbrojnym w Związku Sowieckim, czyli armii gen. Andersa⁸². Z kolei w odniesieniu do dziejów wyższych związków taktycznych dysponujemy wyłącznie emigracyjnym opracowaniem o walkach 2 Korpusu zredagowanym przez płk. dypl. dr. Stanisława Biegańskiego. Niestety, jest to dzieło niedokończone, ponieważ ukazał się tylko pierwszy tom, który kończy się na przełamaniu „Linii Gotów” we wrześniu 1944 r.⁸³

„Wojskowy Przegląd Historyczny” (WPH) 1972, nr 4 (63), s. 288–296. Zob. A. Kędzior, *Saga o broni pancerniej*, PKiBP (Londyn) 1973, nr 69, s. 393; F. Skibiński, *Zgaga w związku z sagą*, WPH 1973, nr 1 (64), s. 436–438.

⁷⁸ Saperzy w służbie Polsce. *Księga pamiątkowa*, oprac. red. A. J. Szugajew, Londyn 1985, s. 350–534.

⁷⁹ M. Maćkowska, *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych*, Londyn 1990; *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie 1939–1945*, red. A. Dzierżek et. al., Londyn 1995; A. Bobińska, *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 Korpusu 1941–1945*, Londyn 1999; E. M. Car, *Kobiety w szeregach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1940–1948*, Warszawa 1995.

⁸⁰ P. Żaroń, *Armia Polska w ZSRR, na Bliskim i Środkowym Wschodzie*, Warszawa 1981; *idem*, *Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940–1943*, Warszawa 1988; *idem*, *Armia Andersa*, Toruń 1996. Ta ostatnia publikacja jest przykładem nierzetelnego opracowania monograficznego, powielającego ustalenia podstawowych dla tej problematyki monografii i syntez, zawierającego jednocześnie bardzo dużą liczbę błędów, niefortunnych sądów, a nawet wprowadzającego do obiegu naukowego nieistniejące oddziały wojskowe.

⁸¹ Z. Wawer, *Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSRR sierpień 1941 – marzec 1942*, Warszawa 2001; *idem*, *Armia generała Władysława Andersa w ZSRR 1941–1942*, Warszawa 2012.

⁸² W. Seliwanowska, *Przed Monte Cassino był Buzułuk*, Warszawa 2015. Recenzja tej książki: W. Handke, *Krok, choć z trudem, uczyniony w dobrym kierunku...*, „Grot. Zeszyty historyczne poświęcone historii wojska i walk o niepodległość” 2015, nr 39/40, s. 237–241.

⁸³ *Działania 2 Korpusu we Włoszech*, t. 1, red. S. Biegański, Londyn 1963.

Spośród wielkich jednostek (dywizji i samodzielnych brygad) najlepiej opisana jest 1 Dywizja Pancerna. Jedną z pierwszych publikacji tego typu, stanowiącą próbę ukazania całości działań bojowych dywizji, była książka autorstwa kwatermistrza dywizji mjr. Jana Marowskiego, który wykorzystał zbiór zdjęć dowódcy szwadronu dowodzenia 2 Pułku Pancernego kpt. Oskara Jazdowskiego. Z tego powodu autor tej publikacji, która doczekała się także wydania w Polsce, ukrywał się pod pseudonimem „Jamar”, który można odczytywać dwojako – Jazdowski i Marowski bądź Jan Marowski jako autor tekstu⁸⁴. Niestety, z przykrością należy skonstatować, że większość podejmowanych dotychczas prób ukazania dziejów 1 Dywizji Pancerniej uznać należy za nieudane z punktu widzenia metodologii badań historyczno-wojskowych. Ich autorzy bazowali przede wszystkim na relacjach i wspomnieniach uczestników wydarzeń, często bez odpowiedniej krytyki źródła, zaledwie posiłkując się podstawowymi dla tematu dokumentami wytworzonymi przez dowództwo dywizji oraz jej oddziały. Konstatacja ta dotyczy opracowań autorstwa gen. bryg. Antoniego Grudzińskiego⁸⁵, płk. dypl. Tadeusza Wysockiego⁸⁶ oraz wielu innych autorów próbujących zmierzyć się z tym tematem⁸⁷. W 2003 r. Fundacja Upamiętnienia Pierwszej Polskiej Dywizji Pancerniej Generała Stanisława Maczka wydała opracowanie przygotowane przez oficera 2 Pułku Pancernego mjr. Zbigniewa Mieczkowskiego we współpracy ze Stanisławem Wyganowskim i Władysławem Żakowskim. Ze względu na swój charakter ta obszerna publikacja eksponuje przede wszystkim dorobek bojowy dywizji⁸⁸. W ostatnich latach ukazało się kilka prac na temat dywizji opartych na wynikach szerokiej kwerendy źródłowej⁸⁹.

⁸⁴ K. Jamar, *Śladami gąsienic Pierwszej Dywizji Pancerniej*, Hengelo 1946; Wrocław 1948.

⁸⁵ A. Grudziński, *Zarys historii wojennej 1 Dywizji Pancerniej*, PKiBP (Londyn) 1964, nr 34, s. 55–154.

⁸⁶ T. A. Wysocki, *1 Polska Dywizja Pancerna 1938–1947*, Londyn 1989.

⁸⁷ Przykłady takich publikacji z ostatnich lat: J. Nadzieja, *Falaise 1944*, Warszawa 2003; J. Solarz, *1 Dywizja Pancerna 1939–1944*, Warszawa 2003; *idem*, *1 Dywizja Pancerna 1944–1947*, Warszawa 2004; K. Śledziński, *Czarna kawaleria. Bojowy szlak pancernych Maczka*, Kraków 2011.

⁸⁸ *Żołnierze Generała Maczka*, oprac. i red. Z. Mieczkowski, Warszawa–Londyn 2003.

⁸⁹ J. S. Tym, *1. Dywizja Pancerna. Organizacja i wyszkolenie*, Warszawa 2009; J. Kutzner, J. S. Tym, *Polska 1. Dywizja Pancerna w Normandii*, Warszawa 2010; J. S. Tym, *Kwestia uzupełnień polskiej 1. Dywizji Pancerniej w latach 1944–1945*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” (PHW) 2010, nr 4 (233), s. 79–106; *idem*, *Zarys działań polskiej 1 Dywizji Pancerniej w północno-wschodniej Holandii i we Fryzji w kwietniu i maju 1945 roku*, PHW 2011, nr 3 (236), s. 129–166; *idem*, *Mity i legendy w dziejach polskiej Pierwszej Dywizji Pancerniej* [w:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowej*, t. 2, red. nauk. W. Caban i J. Smoliński, Kielce 2014, s. 226–233; *idem*, *Doświadczenia i wnioski z działań taktycznych pułkowych grup bojowych na podstawie przykładów bojowych z walk 1. Dywizji Pancerniej* [w:] *Lotnictwo i broń pancerna w doktrynach wojennych i konfliktach militarnych XX i XXI wieku*, pod red. R. Bartnika i T. Zielińskiego, Warszawa 2012, s. 365–382; *idem*, *System dowodzenia 1. Dywizji Pancerniej w czasie kampanii normandzkiej* [w:] *Dzieje, Wojsko, Edukacja. Księga jubileuszowa profesora*

Powstało również opracowanie ukazujące szczegółowo strukturę organizacyjną dywizji w sierpniu 1944 r.⁹⁰

Dzieje Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich ukazano w dwóch pozycjach wydanych kilka lat po wojnie⁹¹. Z kolei historię 3 Dywizji Strzelców Karpackich opisuje monumentalne dwutomowe dzieło, którego tom pierwszy poświęcony formowaniu, szkoleniu, a przede wszystkim walkom dywizji zredagował płk dr Mieczysław Młotek⁹². Autor ten przygotował również zarys historii Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich⁹³.

Kolejna dywizja 2 Korpusu – 5 Kresowa Dywizja Piechoty – doczekała się również dwóch syntez. W 1998 r. ukazało się opracowanie oficera tej wielkiej jednostki Stefana Orzechowskiego⁹⁴, natomiast dopiero w 2012 r. opublikowano długo oczekiwaną przez badaczy historii Polskich Sił Zbrojnych zbiorową pracę pod redakcją Andrzeja Suchcitz, której pierwsze sześć najważniejszych rozdziałów wyszło spod pióra Zbigniewa Wawra⁹⁵. Tylko jedna brygada piechoty 2 Korpusu – 5 Wileńska Brygada Piechoty z 5 Kresowej Dywizji Piechoty – ma swój skromny zarys dziejów autorstwa prof. Wojciecha Narębskiego⁹⁶.

1 Samodzielna Brygada Spadochronowa, poza przywołanymi już publikacjami wydanymi kilka lat po wojnie, doczekała się kilku opracowań na temat jej dziejów⁹⁷. Ważną dla odkłamania dziejów brygady i jej faktycznej roli w operacji „Market-Garden” jest publikacja George’a F. Cholewczyńskiego,

Henryka Hermanna w 70. rocznicę urodzin, Siedlce 2010, s. 611–626; *idem*, *System dowodzenia polskiej 1. Dywizji Pancerniej w latach 1944–1945* [w:] *Od sztuki wojennej do polemologii. Studia ofiarowane profesorowi Michałowi Huzarskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Czupryński, A. Polak, Warszawa 2012, s. 161–175; *idem*, *System dowodzenia 10. Brygady Kawalerii Pancerniej polskiej 1. Dywizji Pancerniej w latach 1944–1945* [w:] *Rok 1944 w badaniach humanistycznych. Studia i szkice*, Szczecin 2015, s. 119–137.

⁹⁰ K.M. Gaj, *1. Dywizja Pancerna (organizacja Wielkiej Jednostki pancerniej PSZ na Zachodzie – sierpień 1944 r.)*, Oświęcim 2015.

⁹¹ J. Bielatowicz, *Brygada Karpacka*, Rzym 1947; *Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich. Opracowanie zbiorowe żołnierzy SBSK*, Londyn 1951; Warszawa 2014.

⁹² *Trzecia Dywizja Strzelców Karpackich*, red. M. Młotek, t. 1, Londyn 1978; t. 2, Londyn 1991.

⁹³ M. Młotek, *Krótki zarys historii Brygady Strzelców Karpackich 1940–1942. Short History of Polish Carpathian Brigade 1940–1942*, Londyn 1985.

⁹⁴ S. Orzechowski, *Historia walk 5 Kresowej Dywizji Piechoty*, Warszawa 1998.

⁹⁵ *5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941–1947*, red. nauk. A. Suchcitz, Londyn 2012.

⁹⁶ W. Narębski, *Działania 5 Wileńskiej Brygady Piechoty podczas kampanii włoskiej 1944–45*, Bydgoszcz 2005.

⁹⁷ K. Drozdowski, *Brygada spod Arnhem*, Warszawa 1988; W. Markert, *Na drodze do Arnhem. Historia 4. Brygady Kadrowej Strzelców*, Pruszków 2000; *idem*, *1. Samodzielna Brygada Spadochronowa w bitwie pod Arnhem*, Warszawa 2011.

która w Polsce ukazała się dopiero w 2006 r., piętnaście lat po jej debiucie na ziemi holenderskiej⁹⁸.

Spośród prac poświęconych rodzajom wojsk i służb w 2 Korpusie wymienić można opracowania traktujące o broni pancernej i kawalerii pancernej⁹⁹, a także o roli artylerii w bitwie o Bolonię¹⁰⁰. Kwestie zabezpieczenia działań, czyli spraw dotyczących działalności służb kwatermistrzowskich, technicznych oraz służby zdrowia 2 Korpusu w bitwie o Monte Cassino omówił w swej rozprawie Michał Polak¹⁰¹. Cenne są źródłowe ustalenia co do stanu zdrowia żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w Związku Sowieckim zawarte w publikacji Seweryna Erlicha z 1946 r.¹⁰² W warunkach panujących w PRL ważnym przyczynkiem był jeden z esejów Olgierda Terleckiego poświęcony służbie zdrowia 2 Korpusu¹⁰³. Z kolei praca sprzed niespełna dekady dotycząca dziejów służby zdrowia Armii Polskiej na Wschodzie i 2 Korpusu ma wiele niedociągnięć¹⁰⁴. Interesujące są również współczesne ustalenia dotyczące służby duszpasterskiej 2 Korpusu¹⁰⁵. Przywołać jeszcze raz można publikację na temat Pomocniczej Wojskowej Służby Kobiet 2 Korpusu¹⁰⁶.

Cenne są monografie poszczególnych oddziałów, przy czym wskazać należy, że najwięcej publikacji tego typu mają pułki pancerne i kawalerii pancernej. Poziom tych opracowań jest nierówny. Istotne znaczenie miał tu stopień przygotowania historycznego ich autorów oraz umiejętność wykorzystania źródeł, a także stan tych ostatnich, w tym również zasób informacji, które zawierają. Wśród opracowań tego typu wydanych na uchodźstwie jako najlepiej przygotowane należy ocenić monografie 15 Pułku Ułanów

⁹⁸ G. F. Cholewczynski, *De Polen van Driel*, Naarden 1990; *idem*, *Poles Apart. The Polish Airborne at the Battle of Arnhem*, New York 1993; *idem*, *Rozdarty naród. Polska brygada spadochronowa w bitwie pod Arnhem*, Warszawa 2006.

⁹⁹ J. S. Tym, *Pancerni i ułani generała Andersa*, Warszawa 2012.

¹⁰⁰ *Artyleria polska Bitwa o Bolonię*, kom. red.: A. Blum *et al.*, Londyn 1990.

¹⁰¹ M. Polak, *Służby logistyczne 2. Korpusu w bitwie o Monte Cassino 1944 (Z dziejów logistyki PSZ na Zachodzie)*, Koszalin 2005.

¹⁰² S. Erlich, *U podstaw Armii Polskiej w ZSSR. Walka z chorobami zakaźnymi w 1942 r.*, Włochy 1946.

¹⁰³ O. Terlecki, *Służba zdrowia Drugiego Korpusu Polskiego w bitwie pod Monte Cassino* [w:] *idem*, *Szkice i polemiki*, Kraków 1987, s. 163–183.

¹⁰⁴ T. Brzeziński, *Służba zdrowia Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1946. Z Armią Andersa z ZSRR ku Polsce*, Wrocław 2008.

¹⁰⁵ M. Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie gen. Władysława Andersa*, Kielce 2004; Z. Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941–1947*, Warszawa 2009.

¹⁰⁶ A. Bobińska, *Pomocnicza Wojskowa...*

Poznańskich¹⁰⁷, Pułku Ułanów Karpaccich¹⁰⁸, 7 Pułku Ułanów Lubelskich¹⁰⁹, 24 Pułku Ułanów¹¹⁰, a także 1 Pułku Ułanów Krechowieckich¹¹¹. Znacznie słabszy poziom merytoryczny reprezentują monografie 12 Pułku Ułanów Podolskich¹¹², 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich¹¹³, a także zarys dziejów 25 Pułku Ułanów Wielkopolskich¹¹⁴. W ciągu dwóch ostatnich dekad w kraju wydano kilka monografii oddziałów pancernych. Są to opracowania dotyczące przede wszystkim pułków pancernych 2 Korpusu – 10 Pułku Huzarów¹¹⁵, Pułku 7 Pancernego¹¹⁶, Pułku 4 Pancernego „Skorpion”¹¹⁷, Pułku 3 Ułanów Śląskich¹¹⁸, a także Pułku 6 Pancernego „Dzieci Lwowskich”, która zdecydowanie wyróżnia się na tle pozostałych¹¹⁹. Tylko dwie dotyczą oddziałów 1 Dywizji Pancerniej. Jest to niepełna monografia 10 Pułku Strzelców Konnych, która koncentruje się na latach 1937–1944¹²⁰, a także dwutomowa monografia oddziału zmotoryzowanego 10 Brygady Kawalerii Pancerniej – 10 Pułku Dragonów, której autor opublikował również dzieje antenata tego oddziału¹²¹. Opracowania o charakterze monograficznym posiada zaledwie kilka oddziałów artylerii 2 Korpusu¹²². Podobnym opra-

¹⁰⁷ *Dzieje 15 Pułku Ułanów Poznańskich (1 Pułku Ułanów Wielkopolskich)*, red. P. Zaremba, Londyn 1962.

¹⁰⁸ *Ułani Karpaccy. Zarys historii pułku*, red. J. Bielatowicz, Londyn 1966.

¹⁰⁹ *Księga dziejów 7 Pułku Ułanów Lubelskich im. Generała Kazimierza Sosnkowskiego*, red. J. Smoleński, M. W. Żebrowski, Londyn 1969.

¹¹⁰ S. Komornicki, *24 Pułk Ułanów. Zarys historii 1920–1947*, Londyn 1976.

¹¹¹ A. Suchcitz, *Dzieje 1 Pułku Ułanów Krechowieckich 1941–1947*, Londyn 2002.

¹¹² *Ułani Podolscy. Dzieje Pułku Ułanów Podolskich 1809–1947*, Londyn 1982.

¹¹³ *Dzieje Ułanów Jazłowieckich*, Londyn 1988.

¹¹⁴ *Z dziejów 25-go Pułku Ułanów Wielkopolskich*, red. W. A. Lasocki, Londyn 1970.

¹¹⁵ M. Wroński, *Ostatni polscy huzarzy. Monografia 10 Pułku Huzarów (1944–1947)*, Londyn – Tarnowskie Góry 1997.

¹¹⁶ A. Suchcitz, M. Wroński, *Barwa Pułku 7 Pancernego – zarys monograficzny*, Tarnowskie Góry – Londyn 2002.

¹¹⁷ W. Tylka, *Z dziejów Pułku 4 Pancernego „Skorpion” (1942–1947)*, Londyn – Tarnowskie Góry 2004.

¹¹⁸ M. Wroński, *Ostatni Ułani Śląscy. Monografia Pułku 3. Ułanów Śląskich (1944–1947)*, Londyn – Tarnowskie Góry 2004.

¹¹⁹ W. Handke, *Semper Fidelis. Dzieje Pułku 6 Pancernego „Dzieci Lwowskich”*, Leszno 2006.

¹²⁰ P. Kucia, *Dzieje 10 Pułku Strzelców Konnych (1921–1944)*, Toruń 2011.

¹²¹ E. P. Nowak, *10. Pułk Dragonów*, t. 1: *Formowanie, zmiany organizacyjne, rozformowanie*, Kraków 2005; t. 2: *Od Normandii do Wilhelmshaven*, Kraków 2006. Zob. także: *idem, Dywizjon Rozpoznawczy 10 Brygady Kawalerii 1938–1939*, Kraków 1999.

¹²² S. Maż, *Historia 10 Pułku Artylerii Ciężkiej na tle walk II Korpusu Polskiego w Drugiej Wojnie Światowej*, Londyn 1981; M. Wroński, *Od śniegów Sybiru do pomarańcz gaju. Dzieje*

cowaniem może poszczycić się 1 Pułk Artylerii Przeciwlotniczej 1 Dywizji Pancernej¹²³. Tylko nieliczne oddziały piechoty – pomimo tego, że w działaniach bojowych w latach 1944–1945 w kampanii w północno-zachodniej Europie i w kampanii włoskiej wzięło udział 21 batalionów strzelców – posiadają własne opracowania historyczne¹²⁴.

Kilku wydawnictw doczekała się Samodzielna Kompania Komandosów, która pod koniec wojny została rozwinięta do rozmiarów 2 Zmotoryzowanego Batalionu Komandosów¹²⁵. Również formacja specjalna, jaką byli Cichociemni, posiada dość obfitą literaturę, która powstawała zarówno na uchodźstwie¹²⁶, jak i w kraju¹²⁷, i nadal przybywa kolejnych publikacji na ten temat¹²⁸.

7. Pułku Artylerii Przeciwpancernej II Korpusu Polskiego 1942–1947, Londyn 1986; *Monoografia 3 Karpackiego Pułku Artylerii Lekkiej*, red. nauk. W. F. Łuszczynski, T. M. Czerkawski, R. W. Plesner, Londyn 1990; S. J. Drue, 7 PAK. *Szkic historyczny zmechanizowanego pułku artylerii konnej 1942–1947*, Londyn 1991; 5 Kresowy Pułk Artylerii Przeciwlotniczej. *Zarys historii*, oprac. Z. Osiecki, Londyn 1991; K. Bortkiewicz, 8 Pułk Artylerii Przeciwlotniczej Ciężkiej. *Zarys dziejów*, Londyn 1991; M. Kuczyński, 3 Karpacki Pułk Artylerii Przeciwlotniczej 1942–1947. *ZSRS, Persja, Irak, Palestyna, Syria, Liban, Libia, Egipt, Włochy, Anglia*, Londyn 1995; *Historia 10 PAC 1941–1946*, Londyn b.d.w.

¹²³ H. Kątny, *1. Pułk Artylerii Przeciwlotniczej 1. Dywizji Pancernej. Zarys Historii 1939–1984*, Londyn 1984.

¹²⁴ J. Bielatowicz, *3 Batalion Strzelców Karpackich*, Londyn 1949; *Kronika 16 Lwowskiego Batalionu Strzelców*, Londyn 1970; *17 Lwowski Batalion Strzelców San Angelo*, Londyn 1984; *5-ty Kresowy Baon CKM*, red. nauk. K. Olechniewicz, Londyn 1986; *Wspomnienia wojenne żołnierzy 8 Batalionu Strzelców Krwawych Koszul 1 Polskiej Dywizji Pancernej gen. Maczka*, oprac. E. Bronowicz, Londyn b.d.w.

¹²⁵ *Zielony talizman. Reportaże z dziejów pierwszej samodzielnej kompanii Commando 1942–1944*, Bologna 1946, Łomianki 2006; T. Monsior, *Commando. Żołnierze w „zielonych беретach” w drugiej wojnie światowej z 1-szej Samodzielnej Kompanii Commando (No. 10 I.A. Commando – 6 Troop) i 2-go Baonu Komandosów Zmotoryzowanych*, Londyn 1975; M. Zajączkowski, *Sztylet komandosa*, Warszawa 1991; M. Derecki, *Na ścieżkach polskich komandosów*, Lublin 1981; Warszawa 1999; H. Królikowski, *1. Samodzielna Kompania Commando (No 10 Cammando – 6th Troop)*, Warszawa 2011.

¹²⁶ *Drogi Cichociemnych. Opowiadania zebrane i opracowane przez koło spadochroniarzy Armii Krajowej*, Londyn 1954; 1961; 1972; *Drogi Cichociemnych*, Warszawa 1993; 2008; J. Garliński, *Politycy i żołnierze*, Londyn 1968; 1971; Warszawa 1991; W. Grabowski, *Zapomniani polscy spadochroniarze: Operacje „Dunstable” i „Eagle” w Niemczech. Materiały*, Londyn 2011.

¹²⁷ P. Bystrzycki, *Znak Cichociemnych*, Warszawa 1983; 2009; S. Jankowski, *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie*, t. 1–2, Warszawa 1981; 1984; 1988; F. Majorzewicz, *Lata chmurne, lata dumne*, Warszawa 1983; J. Szatnajder, *Cichociemni. Z Polski do Polski*, Warszawa 1985; 1990; J. Tucholski, *Cichociemni*, Warszawa 1985; 1986; 1988; *idem*, *Powracali nocą*, Warszawa 1988.

¹²⁸ K. A. Tochman, *Słownik biograficzny Cichociemnych*, t. 1–4, Zwierzyniec–Rzeszów 1994–2011 (kilka wydań); *idem*, *Cichociemni na Bałkanach we Włoszech i Francji. Słownik biograficzny*, Zwierzyniec–Rzeszów 2016; *idem*, *Zapomniani Cichociemni z Wydziału Spraw Specjalnych MON PSZ na Zachodzie*, Rzeszów 2018; T. Cetys, *Z Warszawy...*; K. A. Tochman, *Skok po niepodległość. Pułkownik Adam Boryczka (1913–1988)*, Rzeszów 2016.

Co do historiografii wojska Polskich Sił Zbrojnych powstającej w PRL skonstruować należy, że jej autorzy skupiali się przede wszystkim na wysiłku zbrojnym, a głównymi tematami były najważniejsze bitwy i boje. W 1956 r. po tzw. odwilży październikowej zaczęto publikować na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego” (WPH) opracowania autorstwa Franciszka Skibińskiego poświęcone działaniom 1 Dywizji Pancерnej. W latach 1956–1982 ukazało się łącznie 8 artykułów jego autorstwa¹²⁹. W kolejnych latach pojawiły się jego publikacje zwarte dotyczące walk tej wielkiej jednostki, sztuki wojennej Sprzymierzonych w czasie kampanii w północno-zachodniej Europie, a także zarys dziejów wojsk pancерnych w II wojnie światowej¹³⁰.

W ówczesnych uwarunkowaniach Franciszek Skibiński zmonopolizował tematykę dziejów 1 Dywizji Pancерnej, natomiast o walkach innych jednostek wojska PSZ mogli pisać nieliczni. Problematykę tę poruszał Witold Biegański i częściowo Wincenty Iwanowski oraz Kazimierz Rosen-Zawadzki¹³¹. Niestety, prace pierwszego z tych autorów poświęcone bitwom o Anconę i Bolonię cechuje chaotyczna narracja będąca wynikiem wykorzystania niewielu dokumentów źródłowych, czego następstwem są mylne i tendencyjne oceny¹³². Również jego ostatnia publikacja traktująca o całości Polskich Sił Zbrojnych z 1990 r. jest pełna błędów, przeinaczeń i niedopowiedzeń¹³³. Z kolei przywołana praca Rosena-Zawadzkiego została bardzo nieprzychylnie przyjęta na uchodźstwie,

¹²⁹ F. Skibiński, *Zarys dziejów 1 Dywizji Pancерnej Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, WPH 1956, nr 1 (1); *idem*, *Operacja Falaise 7–21 sierpień 1944*, WPH 1957, nr 2 (3); *idem*, *1 dywizja pancerna w walce o wyzwolenie Francji 29.7.–6.9.1944*, WPH 1961, nr 1, s. 251–288; *idem*, *Udział 1 Dywizji Pancерnej w wyzwoleniu Belgii i Holandii w 1944 r.*, WPH 1962, nr 1, s. 228–266; *idem*, *Walki 1 dywizji pancерnej w ostatnim okresie drugiej wojny światowej*, WPH 1966, nr 2, s. 205–233; *idem*, *Bój pod Axel 15–20.9.1944 r.*, WPH 1968, nr 3, s. 208–248; *idem*, *Polacy w dwóch bitwach na zachodzie w 1944 r. Monte Cassino – Falaise*, WPH 1974, nr 3, s. 104–135; *idem*, *Bitwa pod Falaise*, WPH 1982, nr 2 (100).

¹³⁰ F. Skibiński, *Dowodzenie wojskami koalicji na tle bitwy w Normandii*, Warszawa 1968; *idem*, *Axel*, Warszawa 1979; *idem*, *Wojska pancerne w II wojnie światowej*, Warszawa 1982; *idem*, *Falaise*, Warszawa 1984; *idem*, *O sztuce wojennej na północno-zachodnim teatrze działań wojennych: 1944–1945*, Warszawa 1989.

¹³¹ W. Biegański, *Arnhem*, Warszawa 1977; *idem*, *Ankona*, Warszawa 1986; *idem*, *Bolonia*, Warszawa 1986; W. Iwanowski, *Bitwa o Rzym 1944: planowanie strategiczne, sztuka operacyjna, taktyka*, Warszawa 1969; K. Rosen-Zawadzki, *Z dziejów 2 Korpusu Polskiego. Uwagi i polemiki*, Warszawa 1964; *idem*, *Balkańskie koncepcje strategiczne a kampania we Włoszech 1943–1945*, Wrocław 1964.

¹³² Szczególnie rażące jest opracowanie dotyczące bitwy o Bolonię wydane w serii wydawniczej „Historyczne Bitwy”, w którym autor nie potrafił posłużyć się nawet źródłami znajdującymi się w Wojskowym Instytucie Historycznym, gdzie był zatrudniony.

¹³³ W. Biegański, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa 1990. W tej sytuacji za nieuzasadnioną należy uznać zamieszczoną w Wikipedii ocenę jego dorobku, gdzie stwierdzono „W latach 1964–1988 książki Witolda Biegańskiego stanowiły niemal jedyne rzetelne źródło wiedzy o wysiłku brygady podhalańskiej, brygady karpackiej, drugiego korpusu”. Zob. pl.wikipedia.org/wiki/Witold_Biegański (dostęp 28 II 2016).

jako praca tendencyjna, pełna błędów i zafałszowań. Również artykuły tego autora publikowane na łamach WPH trudno uznać za obiektywne. Niewielkie opracowanie Olgierda Terleckiego ginęło w zalewie wysokonakładowych książek na temat szlaku bojowego od Lenino do Berlina¹³⁴. Dlatego mając na uwadze ówczesne ograniczenia, jako niezwykle cenny, choć przyczynkarski, należy uznać tekst Tadeusza Jeziorowskiego poświęcony 3/14 Wielkopolskiej Brygadzie Pancerniej opublikowany w 1986 r.¹³⁵ Ważną rolę w popularyzowaniu czynu zbrojnego PSZ odegrały prace o Samodzielnej Brygadzie Strzelców Karpackich z początku lat osiemdziesiątych XX w.¹³⁶

Zmiany, jakie nastąpiły w Polsce po 1989 r., umożliwiły podjęcie badań kolejnym pokoleniom krajowych historyków. Dużą rolę w studiach nad dziejami wojska Polskich Sił Zbrojnych odgrywają ustalenia wieloletniego badacza tej problematyki, Zbigniewa Wawera. Wyniki jego badań ogłoszone na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. przez wiele lat stanowiły podstawę dla kolejnych badaczy dziejów wojska PSZ¹³⁷. W tym samym okresie pojawiły się również publikacje biegunowo odległe od poziomu, jaki wyznaczył swymi ustaleniami ten historyk, bowiem przeważały prace o charakterze odtwórczym, powielające ustalenia autorów opracowań wydanych przed laty na uchodźstwie¹³⁸. Część publikacji stanowiły opracowania przygotowane w związku z rocznicami bitew i bojów, które wreszcie można było oficjalnie obchodzić¹³⁹. W ostatnich latach Zbigniew Wawer skupił się na dziejach związków operacyjnych i taktycznych dowodzonych przez gen. Władysława Andersa¹⁴⁰. W 2017 r. ukazała się praca ukazująca spojrzenie na bitwę pod Monte Cassino zarówno z polskiej, jak i włoskiej strony¹⁴¹.

¹³⁴ O. Terlecki, *Polacy w kampanii włoskiej 1943–1945*, Warszawa 1971.

¹³⁵ T. Jeziorowski, *Wielkopolska kawaleria pancerna i zmotoryzowana w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie [w:] Lance do boju. Szkice historyczne do dziejów jazdy wielkopolskiej X wiek–1945 r.*, red. nauk. B. Polak, Poznań 1986.

¹³⁶ S. Ozimek, *W pustyni i w Tobruku*, Warszawa 1982; O. Terlecki, *Bojowe szlaki pustynne*, Kraków 1983.

¹³⁷ Z. Wawer, *Projekty organizacji polskiej wielkiej jednostki pancerniej w Wielkiej Brytanii 1941 r.*, PKiBP (Londyn) 1989, nr 133, s. 297–308; *idem*, *Formowanie 1 Dywizji Pancerniej – trudne początki 1942 r.*, PKiBP 1990, nr 134/136, s. 537–549; *idem*, *O utrzymanie 9 Pułku Ułanów w składzie 4 Dywizji Piechoty – 1945 rok*, PKiBP 1990, nr 134/136; *idem*, *Organizacja Polskich Wojsk Lądowych w Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Warszawa 1992.

¹³⁸ Z. Dunin-Wilczyński, *Wojsko Polskie w Iraku 1942–1943*, Warszawa 1993. Krytyczna recenzja tego opracowania: M. Wroński, *Wielbłąd i pustynia*, „Mars. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały” 1994, t. 2, s. 354–357.

¹³⁹ *2 Korpus Polski w bitwie o Monte Cassino. Z perspektywy półwiecza*, red. nauk. T. Panecki, Warszawa 1994; *Monte Cassino, Ankona, Bolonia 1944–2004...*

¹⁴⁰ Z. Wawer, *Monte Cassino. Walki 2 Korpusu Polskiego*, Warszawa 2009; *idem*, *Armia generała...*

¹⁴¹ *Za naszą i waszą wolność. Bitwa o Monte Cassino z perspektywy polskiej i włoskiej. Per la nostra e la vostra liberta. La battaglia di Montecassino vista da una prospettiva polacca e italiana*, red. nauk. C. Salmeri, Katowice 2017.

Co do szlaku bojowego wojsk 2 Korpusu niezwykle ważną rolę w odkłamywaniu w Polsce dziejów tego związku taktycznego odegrało środowisko naukowców skupione wokół prof. Bogusława Polaka. Z jego inicjatywy wydano kilkutomową edycję źródeł, o czym w dalszej części niniejszego tekstu, a także zorganizowano cykl konferencji naukowych. Ich pokłosiem jest seria wydawnicza początkowo ukazująca się jako „Bitwa o Monte Cassino 1944. Geneza – Przebieg – Opinie”, która ostatecznie otrzymała tytuł „Studia i materiały do dziejów 2. Korpusu Polskiego”¹⁴².

Ponadto ukazują się książki poświęcone wybranym aspektom formowania i funkcjonowania wojska Polskich Sił Zbrojnych oraz jego udziału w działaniach wojennych. Prace te mają różny ciężar gatunkowy. Wyjątkami jednak są rzetelne monografie oparte na solidnej bazie źródłowej. Od lat problematyką PSZ zajmuje się Józef Smoliński¹⁴³. Opracowanie dotyczące służb 1 Dywizji Pancerniej nie wnosi jakichkolwiek nowych ustaleń, a nawet nie porządkuje dotychczasowego stanu wiedzy na ten temat¹⁴⁴. Obszerna publikacja poświęcona życiu kulturalnym w PSZ ukazuje wielorakie aspekty tej działalności w oddziałach i jednostkach wojska¹⁴⁵. W obecnej dekadzie Jan W. Sienkiewicz opublikował cenne opracowania dotyczące artystów-plastyków w szeregach Polskich Sił Zbrojnych, zwłaszcza w 2 Korpusie¹⁴⁶. Koresponduje z nim książka Oskara S. Czarnika o czasopiśmiennictwie i czytelnictwie w Samodzielnej Brygadzie Strzelców Karpackich, Armii Polskiej na Wschodzie oraz 2 Korpusie wydane przez Bibliotekę Narodową¹⁴⁷. Jest ono niezwykle ważne i pozostaje mieć nadzieję, że znajdzie się badacz,

¹⁴² *Bitwa o Monte Cassino 1944. Geneza – Przebieg – Opinie*, t. 1–2, red. nauk. B. Polak, Koszalin 2000–2001; t. 3–5, red. nauk. B. Polak, W. Handke, Leszno 2003–2004; t. 8: *Bitwy generała Władysława Andersa*, red. nauk. B. Polak, W. Handke, Z. Józwiak, Leszno 2007; t. 9: *Od Ancony do Bolonii 1944–1945*, red. nauk. W. Handke et al., Leszno 2016.

¹⁴³ J. Smoliński, *Ewakuacja Wojska Polskiego do Wielkiej Brytanii w czerwcu 1940 roku*, Warszawa 1996; *idem*, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa 1997; *idem*, *Polonia obu Ameryk w wojskowo-mobilizacyjnych planach rządu RP na uchodźstwie*, Warszawa 1998; *idem*, *Polskie władze państwowe i wojskowe na uchodźstwie*, Warszawa 1999; *idem*, *Naczelne władze wojskowe Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1945. Dokumenty*, Warszawa 2004; *idem*, *Polskie władze wojskowe na uchodźstwie 1939–1946*, Warszawa 2017.

¹⁴⁴ E. Kospath-Pawłowski, H. Mierzwiński, *Logistyka 1 Polskiej Dywizji Pancerniej Generała Stanisława Maczka*, Siedlce 2004.

¹⁴⁵ S. J. Pastuszka, *Życie kulturalne w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w czasie II wojny światowej*, Kielce–Warszawa 2009.

¹⁴⁶ J. W. Sienkiewicz, *Sztuka w poczekalni. Studia z dziejów plastyki polskiej na emigracji 1939–1989*, Toruń 2012; *idem*, *Artyści Andersa. Continuità e novità*, Warszawa–Toruń 2013; 2014; 2016.

¹⁴⁷ O. S. Czarnik, *W drodze do utraconej Itaki. Prasa, książki czytelnictwo na szlaku Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich (1940–1942) oraz Armii Polskiej na Wschodzie i 2. Korpusu (1941–1946)*, Warszawa 2012.

który przedstawi w podobnej formie zagadnienie czasopiśmiennictwa i czytelnictwa w Wielkiej Brytanii oraz jednostkach polskich walczących w kampanii w północno-zachodniej Europie w latach 1944–1945. Ważne w kwestii służby w jednostkach PSZ żołnierzy pochodzenia żydowskiego są wyniki badań Tomasza Gąsowskiego¹⁴⁸. Cenne ustalenia dotyczące zarówno koncepcji rozwoju wojska PSZ, jak i funkcjonowania 1 DPanc. po zakończeniu działań wojennych wnosi rozprawa poświęcona funkcjonowaniu jednostek polskich w brytyjskiej strefie okupacyjnej w Niemczech¹⁴⁹. Z tymi zagadnieniami łączy się niemieckie opracowanie poświęcone jeńcom wojennym i robotnikom przymusowym, które doczekało się polskiego wydania¹⁵⁰. Cenne są ustalenia dotyczące powojennych dziejów 2 Korpusu w Włoszech autorstwa przedstawiciela młodego pokolenia historyków Jakuba Żaka¹⁵¹. Ważnym wątkiem pozostaje problematyka zakończenia działalności PSZ¹⁵². W ostatnich latach ukazały się dwie publikacje na ten temat, z których wyróżnia się obszerna monografia Mieczysława Nurka¹⁵³. Kwestię protestu oficerów 5 Kresowej Dywizji Piechoty w maju 1946 r. w kontekście roli ppłk. dypl. Piotra Harcaja podejmuje edycja źródłowa Marii Karpowicz¹⁵⁴. Z publikacjami tymi koresponduje opracowanie dotyczące procesu repatriacji części żołnierzy PSZ do Polski¹⁵⁵, a także dwutomowe wydawnictwo poświęcone losom tych żołnierzy PSZ, którzy zdecydowali się na powrót do kraju¹⁵⁶. Pokłosiem konferencji naukowej zorganizowanej przez Oddział Rzeszowski

¹⁴⁸ T. Gąsowski, *Pod sztandarami Orła Białego. Kwestia żydowska w Polskich Siłach Zbrojnych w czasie II wojny światowej*, Kraków 2002.

¹⁴⁹ J. Rydel, „Polska okupacja” w północno-zachodnich Niemczech 1945–1948. *Nieznany rozdział stosunków polsko-niemieckich*, Kraków 2000.

¹⁵⁰ A. Lembeck, K. Wessels, *Befreit, aber nicht in Freiheit. Displaced Persons im Emsland 1945–1950*, Bremen 1997; *idem*, *Wyzwoleni, ale nie wolni. Polskie miasto w okupowanych Niemczech*, tłum. B. Ostrowska, Warszawa 2007.

¹⁵¹ J. Żak, *Nie walczyli dla siebie. Powojenna odyseja 2. Korpusu Polskiego*, Warszawa 2014.

¹⁵² S. W. S. Pstrokoński, *Kapitulacja Polskich Sił Zbrojnych. Ocena, konsekwencje, odpowiedzialność*, Londyn 1948.

¹⁵³ M. Nurek, *Gorycz zwycięstwa. Los Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie po II wojnie światowej 1945–1949*, Gdańsk 2009. Zob. także: J. A. Radomyski, *Demobilizacja Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w latach 1945–1951*, Kraków 2009.

¹⁵⁴ *Odmowa wykonania. Pułkownik Harcaj i demobilizacja PSZ. Relacje – Dokumenty – Wspomnienia*, oprac. M. Karpowicz, Łomianki 2010.

¹⁵⁵ S. Artymowski, *Repatriacja żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych z Europy Zachodniej do Polski w latach 1945–1948*, Poznań 2012.

¹⁵⁶ K. A. Tochman, *Z ziemi obcej do Polski; losy żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych, którzy powrócili do kraju po II wojnie światowej*, t. 1–2, Zwierzyniec–Rzeszów–Londyn 2006–2009.

Instytutu Pamięci Narodowej jest monografia wieloautorska, w której część rozdziałów traktuje o wojsku PSZ¹⁵⁷.

W ciągu ostatnich lat zwiększyła się liczba biografii dowódców wojska Polskich Sił Zbrojnych. Są to biografie gen. Mariana Kukieła¹⁵⁸, gen. Michała Karaszewicza-Tokarzewskiego¹⁵⁹, gen. Stanisława Maczka¹⁶⁰, gen. Bronisława Ducha¹⁶¹, gen. Mieczysława Boruty-Spiechowicza¹⁶², gen. Stanisława Sosabowskiego¹⁶³, gen. Kazimierza Dworaka¹⁶⁴, gen. Tadeusza Kossakowskiego¹⁶⁵ oraz gen. bryg. dr. Bolesława Szareckiego¹⁶⁶, a także płk. dypl. Franciszka Skibińskiego¹⁶⁷ i płk. dypl. Leona Mitkiewicza-Żółtka¹⁶⁸, a ponadto ppłk. Zbigniewa Kiedacza¹⁶⁹. Najnowsza książka w tym nurcie to biografia gen. Romana Szymańskiego¹⁷⁰. Odnotować również należy zarysy biografii obu dowódców Pułku Ułanów Karpaccich – gen. bryg. Władysława Bobińskiego¹⁷¹ i płk. Stanisława Wyskoty-Zakrzewskiego¹⁷², a także biskupa polowego WP gen. bryg. ks.

¹⁵⁷ *Studia z dziejów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1939–1947)*, red. nauk. P. Chmielowiec, K. A. Tochman, Rzeszów–Warszawa 2019.

¹⁵⁸ J. Zuziak, *Generał Marian Kukiel 1885–1973, żołnierz, historyk, polityk*, Pruszków 1997.

¹⁵⁹ B. Daniel, *Po trzykroć pierwszy. Michał Tokarzewski-Karaszewicz Generał broni, teozof, wolno mularz, kapłan Kościoła liberalnokatolickiego*, t. 2, Warszawa 2001.

¹⁶⁰ J. Majka, *Generał Stanisław Maczek*, Rzeszów 2005; P. Potomski, *Generał broni Stanisław Władysław Maczek (1892–1994)*, Warszawa 2008. Ponadto dość nieporadna próba biografii brytyjskiego historyka: E. McGilvray, *Man of Steel and Honour. General Stanislaw Maczek. Soldier of Poland. Commander of the 1st Polish Armoured Division in North-West Europe 1944–45*, London 2012; *idem, Generał Stanisław Maczek. Stal i honor – życie i służba dowódcy I. Dywizji Pancerniej*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Poznań 2013.

¹⁶¹ S. Kamiński, *Generał dywizji Bronisław Bolesław Duch (1896–1980)*, Warszawa 2010.

¹⁶² W. Grobelski, *Generał brygady Ludwik Mieczysław Boruta-Spiechowicz (1894–1985)*, Warszawa 2010.

¹⁶³ A. Chmielewska-Szymańska, *Życie i działalność Stanisława Sosabowskiego*, Leszno 2004.

¹⁶⁴ J. Majka, *Generał Kazimierz Dworak współpracownik generała Maczka organizator jednostek pancerno-motorowych*, Rzeszów 2008.

¹⁶⁵ A. Ossowski, *Tadeusz Kossakowski 1888–1965. Od piechura do czołgisty*, Warszawa 2002.

¹⁶⁶ G. Zychowicz, *Generał Bolesław Szarecki 1874–1960*, Warszawa 1988.

¹⁶⁷ F. Idkowiak, *Franciszek Skibiński. Żołnierz, teoretyk i historyk wojskowy*, Poznań 2002.

¹⁶⁸ E. Pankiewicz, *Pułkownik Leon Mitkiewicz-Żółtek. Działalność wojskowa i dyplomatyczna*, Białystok 1999.

¹⁶⁹ B. Kruszyński, *To, co po Tobie mam najdroższego, a co jest nasze. Biografia ppłk. Zbigniewa Stanisława Kiedacza (1911–1944)*, Toruń 2004.

¹⁷⁰ J. Kirszak, *Generał Roman Szymański. Żołnierz Pierwszej Kompanii Kadrowej zdobywca Monte Cassino*, Warszawa 2019.

¹⁷¹ G. Łukomski, *Generał brygady Władysław Bobiński (1901–1975) Kawalerzysta i dowódca wojsk pancernych*, Poznań–Londyn 2008.

¹⁷² P. Politowski, *Stanisław Wyskota-Zakrzewski. W drodze do domu*, Inowrocław 2017.

Józefa Gawliny¹⁷³, dowódcy 9 Pułku Ułanów Małopolskich ppłk. Emila Słatyńskiego¹⁷⁴, szefa sztabu Artylerii 2 Korpusu ppłk. dypl. Edmunda Zagórskiego¹⁷⁵ oraz naczelnego kapelana ewangelickiego Polskich Sił Zbrojnych ks. Andrzeja Wantuły¹⁷⁶. Pomimo upływu lat nadal brakuje biografii gen. Władysława Andersa, nawet w wymiarze wyłącznie wojskowym, ponieważ zarówno książki autorstwa córek generała¹⁷⁷, jak i najnowsza praca Zbigniewa S. Siemaszki – niestety, pełna błędów i uproszczeń – do takiej roli pretendować nie mogą¹⁷⁸. Wskazać należy, że w ostatnich latach spośród czterech generałów, którzy w PSZ zajmowali stanowisko NW, to właśnie gen. Anders, który był jedynie pełniącym obowiązki Naczelnego Wodza, cieszy się największym zainteresowaniem historyków. Niewątpliwie przyczyniła się do tego uchwała Senatu RP w sprawie ogłoszenia roku 2007 Rokiem Generała Władysława Andersa. Dzięki temu ukazało się kilkadziesiąt różnorodnych publikacji dedykowanych postaci generała, w tym kilka opracowań naukowych¹⁷⁹. Centralna Biblioteka Wojskowa wydała bibliografię tekstów generała oraz prac jemu poświęconych obejmującą 865 tytułów¹⁸⁰, wznowioną w tym samym roku w koedycji z Centralnym Archiwum Wojskowym, w której poza wykazem i wyborem źródeł zamieszczono już 1379 tytułów¹⁸¹. Ponadto na przestrzeni ostatnich trzech dekad ukazały się trzy albumy o generale¹⁸².

Niejako z obowiązku należy kilka słów poświęcić historiografii dotyczącej dwóch Naczelnych Wodzów, którzy zajmowali to stanowisko w latach 1940–1944, czyli gen. broni Władysława Sikorskiego oraz gen. broni Kazimierza

¹⁷³ K. Biegun, *Arcypasterz Polski Wygnańczej Biskup Polowy WP ksiądz Józef Feliks Gawlina (1892–1964)*, Warszawa 1993.

¹⁷⁴ A. Przybyszewski, B. Słatyński, *Podpułkownik Emil Słatyński. Listy z Ziemi Ognistej*, Łańcut 2012.

¹⁷⁵ W. Rostański, *Szef sztabu artylerii. Pułkownik dyplomowany artylerii Edmund Zagórski (1896–1974)*, Londyn 1993.

¹⁷⁶ *Losy wojenne ks. Andrzeja Wantuły*, Cieszyn 2005.

¹⁷⁷ A. Anders-Nowakowska, *Mój Ojciec generał Anders*, Warszawa 2007; A. M. Anders, *Córka generała i piosenkarki*, Łomianki 2015. Również publikacja z początku lat dziewięćdziesiątych XX w. nie może być w ten sposób traktowana: E. Berberysz, *Anders spieszony*, Londyn 1992.

¹⁷⁸ Z. S. Siemaszko, *Generał Anders w latach 1892–1942*, Londyn–Warszawa 2012.

¹⁷⁹ *Bitwy generała Władysława...; Generał Władysław Anders – żołnierz czasu pokoju i wojny*, red. nauk. A. Szczepaniak, Opole 2008; B. Polak, M. Polak, „Wybitnie wroga jednostka”. *Komuniści przeciwko generałowi Władysławowi Andersowi 1943–1970. Wybór dokumentów*, Leszno 2008; *Generał Władysław Anders. Wybór pism i rozkazów*, wstęp, wyb. i oprac. B. Polak, Warszawa 2009.

¹⁸⁰ *Generał Władysław Anders. Bibliografia (1892–1970)*, Warszawa 2007.

¹⁸¹ *Generał Władysław Anders w świetle dokumentów i publicystyki*, Warszawa 2007.

¹⁸² J. L. Englert, K. Barbarski, *General Anders*, London 1990; Warszawa 1991; J. L. Englert, B. Polak, M. Polak, *Generał Władysław Anders (11 VIII 1892 – 12 V 1970)*, Londyn–Leszno 2012; „*Nie wszyscy, ale dojdziemy*” *Generał Władysław Anders*, Londyn 2013.

Sosnkowskiego. Każdy z nich doczekał się kilku mniej lub bardziej udanych biografii, a także wielu innych publikacji o zróżnicowanym ciężarze gatunkowym. Z perspektywy 2017 r. można przyjąć, że osoba gen. Sikorskiego to temat w pewien sposób wyeksploatowany¹⁸³, a przyczyniły się do tego zarówno publikacje Tadeusza Kisielewskiego¹⁸⁴, jak i sensacyjne programy, film, a ostatnio również książka Dariusza Baliszewskiego¹⁸⁵. Z kolei postać gen. Sosnkowskiego jest nadal obecna w historiografii¹⁸⁶, a ponownie zwróciła zainteresowanie środowiska historyków i pasjonatów historii za sprawą nieudanej biografii oraz serii recenzji, które pojawiły się po jej ukazaniu, a zwłaszcza polemicznych wypowiedzi autora przywołanej książki¹⁸⁷. Z kolei

¹⁸³ M. Kukiel, *Generał Sikorski. Żołnierz i mąż stanu Polski Walczącej*, Londyn 1970; R. Wapiński, *Władysław Sikorski*, Warszawa 1978; M. Korpalska, *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Wrocław 1981; O. Terlecki, *Generał Sikorski*, t. 1, Kraków 1981; t. 2, Kraków 1983; W.T. Kowalski, *Tragedia w Gibraltarze*, Warszawa 1982; K. Popiel, *Generał Sikorski w mojej pamięci*, Warszawa 1986; W. Subotkin, *Tragiczny lot generała Sikorskiego. Fakty i dokumenty*, Szczecin 1986; T. Panecki, *Generał broni Władysław Eugeniusz Sikorski (1881–1943)*, Warszawa 1993; P. Żaroń, *Generał Władysław Sikorski. Żołnierz, mąż stanu i Naczelny Wódz 1939–1943*, Toruń 2003.

¹⁸⁴ T. Kisielewski, *Zamach. Tropem zabójców gen. Sikorskiego*, Poznań 2005; *idem*, *Zabójcy. Widma wychodzą z cienia*, Poznań 2006; *idem*, *Po zamachu*, Uprowadzenie córki generała Sikorskiego i śmierć adiutanta, Poznań 2012.

¹⁸⁵ D. Baliszewski, *Gibraltar. Tajemnica Sikorskiego*, Warszawa 2017.

¹⁸⁶ Kazimierz Sosnkowski. *Materiały historyczne*, oprac. J. Matecki, Londyn 1966; T. Katelbach, *O zjednoczenie i legalizm. Ostatni akt życia politycznego Kazimierza Sosnkowskiego*, Nowy Jork 1975; *Generał Kazimierz Sosnkowski w stulecie urodzin*, Londyn 1986; *Kazimierz Sosnkowski. Myśl – praca – walka. Przyczynki do monografii oraz uzupełnienia do Materiałów historycznych Kazimierza Sosnkowskiego*, oprac. S. Babiński, Londyn 1988; S. Babiński, *Drogowskaz ideowo-polityczny Kazimierza Sosnkowskiego*, Nowy Jork 1989; M. M. Drozdowski, *Generał Kazimierz Sosnkowski Naczelny Wódz wobec Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1992; M. Pestkowska, *Kazimierz Sosnkowski*, Wrocław 1995; *Generał Kazimierz Sosnkowski. Materiały z sympozjum Towarzystwa Miłośników Historii i Instytutu Historii PAN 13 listopada 1992*, Warszawa 1997; *Kazimierz Sosnkowski. Żołnierz, humanista, mąż stanu. W 120 rocznicę urodzin*, red. nauk. T. Głowiński, J. Kirszak, Wrocław 2005; J. Smoliński, *Koncepcje wojskowe gen. Kazimierza Sosnkowskiego i ich realizacja w okresie od lipca 1943 do października 1944 roku* [w:] *Z dziejów wojskowości polskiej. Księga jubileuszowa profesora Kazimierza Pindla w 70. rocznicę urodzin*, red. nauk. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2008, s. 577–589; *Kazimierz Sosnkowski, Wybór pism*, wyb. i oprac. J. Kirszak, Wrocław 2009; I. Wojewódzki, *Kazimierz Sosnkowski podczas II wojny światowej. Książę niezłomny czy Hamlet w mundurze?*, Warszawa 2009; J. Kirszak, *Generał Kazimierz Sosnkowski 1885–1969*, Warszawa 2012.

¹⁸⁷ L. Wyszczelski, *Generał Kazimierz Sosnkowski*, Warszawa 2010. Druzgocąca recenzja, a następnie polemiki: J. Kirszak, *Nowa biografia generała Kazimierza Sosnkowskiego*, PHW 2011, nr 1 (234), s. 163–179; L. Wyszczelski, *Doktorowi Jerzemu Kirszakowi w odpowiedzi*, PHW 2011, nr 1 (234), s. 180–192; J. Kirszak, *Profesorowi Lechowi Wyszczelskiemu w odpowiedzi*, PHW 2011, nr 2 (235), s. 207–222; L. Wyszczelski, *O wymuszonej odpowiedzi*, PHW 2011, nr 4 (237), s. 178–182; K. Kawalec, *Na marginesie pewnej dyskusji na łamach „PHW”*,

rola i działalność gen. dyw. Tadeusza Komorowskiego jako ostatniego Naczelnego Wodza z 1945 r. to temat, który wciąż czeka na swego odkrywcę¹⁸⁸.
(koniec części 1)

STRESZCZENIE

Juliusz S. Tym, *Dzieje wojska Polskich Sił Zbrojnych w latach 1940–1947. Stan badań i perspektywy rozwoju* (część 1)

Artykuł ukazuje aktualny stan badań nad wycinkiem historii oręża polskiego – dziejami wojska, czyli jednostek lądowych Polskich Sił Zbrojnych istniejących w latach 1940–1947 i podporządkowanych legalnym władzom Rzeczypospolitej funkcjonującym w Londynie, a także perspektywy rozwoju tych badań. Autor skupił swą uwagę przede wszystkim na publikacjach zwartych, które ukazały się od 1945 r. poczynając, aż do dziś. Omawiając stan badań, przedstawił dokonania zarówno historiografii emigracyjnej, jak i krajowej. W tej ostatniej wyróżnił dwa okresy – przed i po 1990 r. Omówił również dokonania historiografii zachodniej na tym polu. Autor skoncentrował swą uwagę na najważniejszych nurtach dotychczasowej historiografii oraz dominujących trendach dotyczących edycji źródeł, wspomnień, biografistyki oraz monografii, które pogrupował tematycznie. Co do czasopism naukowych wymienił jedynie kilka najważniejszych wychodzących na uchodźstwie oraz dwa czołowe tytuły historyczno-wojskowe wydawane w kraju. Wskazał również na najważniejsze archiwa polskie i zagraniczne, w których znajdują się źródła dokumentujące dzieje wojska Polskich Sił Zbrojnych. Dokonał również ogólnej charakterystyki potencjału poszczególnych środowisk naukowych, które prowadzą profesjonalne badania nad historią Polskich Sił Zbrojnych. Omawiając perspektywy rozwoju tych badań, wskazał postulowane ich kierunki oraz tematykę, która czeka na swoich odkrywców. Zaakcentował, że nadal istnieje wiele obszarów oczekujących naukowej eksploracji. Naświetlenie wyników badań, w tym nowych ustaleń, otwiera możliwość opracowania wielu artykułów, w tym również mających charakter referatów materiałowych, ponieważ wiele aspektów funkcjonowania wojska Polskich Sił Zbrojnych pozostaje cały czas niezbadanych. To również pole dla wielu monografii, ale także ujęć syntetyzujących.

Słowa kluczowe: Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie, historiografia

PHW 2012, nr 1 (239), s. 211; *Słowo od redakcji*, PHW 2012, nr 1 (239), s. 212. Zobacz także: D. Koreś, *Generał Sosnkowski według Wyszczelskiego*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, nr 1/2, s. 80–85; K. Olejnik, *O kulturę dyskusji naukowej*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, t. 1, s. 11–19.

¹⁸⁸ Zaledwie przyczynkiem są wspomnienia małżonki generała oraz wybór relacji i dokumentów: I. Komorowska, *U boku dowódcy AK. Wspomnienia generałowej Komorowskiej*, Warszawa 2014; *Generał Tadeusz Bór-Komorowski w relacjach i dokumentach*, oprac. A. K. Kunert, Warszawa 2000, s. 386–524.

SUMMARY

Juliusz S. Tym, The History of the Polish Armed Forces in 1940–1947. State of Research and Prospects for Development (Part 1)

The article presents the current state of research on a fragment of the history of the Polish military – the history of the army, i.e. land army units of the Polish Armed Forces existing in the years 1940–1947 in the West and subordinated to the legal authorities of the Republic of Poland in London, as well as prospects for the development of this research.

The author focused primarily on non-serial publications which have appeared since 1945 until today. Discussing the state of research, he presented the achievements of both emigration and national historiography. In the latter, he distinguished two periods: before and after 1990. He also discussed the achievements of Western historiography in this field. The author concentrated on the most important trends in historiography so far and on the predominant trends in editing sources, memoirs, biographies and monographs, which he grouped thematically.

Author also mentioned the most important archives, both Polish and foreign, in which sources necessary for the reconstruction of the history of the military of the Polish Armed Forces can be found. As far as scientific journals are concerned, the author just mentioned a few of the most important ones published in exile and two leading historical and military ones published in Poland. He also pointed to the most important Polish and foreign archives, which contain sources necessary for the reconstruction of the history of the Polish Armed Forces. The author also characterized briefly the potential of the particular scientific circles that conduct professional research on the history of the Polish Armed Forces. Discussing the prospects for the development of this research, he pointed out the suggested directions and topics that remain undiscovered. He stressed that there are still many areas awaiting scientific exploration.

Casting light on the results of the investigations, including new findings, opens up the possibility of writing many articles, including source papers, because many aspects of the functioning of the Polish Armed Forces are still unexplored. It is also a field for many monographs and syntheses.

Keywords: Polish Armed Forces in the West, historiography

РЕЗЮМЕ

Юлиуш С. Тым, История армии Польских Вооруженных Сил в 1940–1947 гг. Состояние исследований и перспективы развития (часть 1)

В статье анализируется современное состояние исследований определенного отрезка истории сухопутных войск Польских вооруженных сил, существовавших в 1940–1947 годах и подчиненных законным органам власти

Польской Республики, действовавшим в Лондоне, а также перспективы развития этих исследований.

Автор обратился в первую очередь к книжным публикациям, изданным в период с 1945 года до наших дней. Анализируя состояние исследований, он представил достижения как эмигрантской, так и национальной историографии, в которой он различал два периода – до и после 1990 года, но также отметил и достижения западной историографии в этой области. Автор сосредоточил свое внимание на наиболее важных ее направлениях и доминирующих тенденциях в работе с источниками, воспоминаниями, биографиями и монографиями, которые он сгруппировал по темам.

Что касается научных журналов, то он упомянул лишь несколько наиболее важных, издаваемых в изгнании, и два ведущих военно-исторических издания, опубликованных в стране. Кроме того, автор указал на наиболее важные польские и зарубежные архивы, содержащие документальные источники, необходимые для осмысления истории армии Вооруженных сил Польши. Он также сделал общее описание потенциала отдельных научных сообществ, которые проводят профессиональные исследования по истории Польских вооруженных сил. Анализируя перспективы развития исследований данной тематики, автор подчеркнул наиболее постулируемые направления, а также темы, которые все еще ждут своих первооткрывателей, и отметил их существенное количество.

Обнародование результатов исследований, в том числе недавних открытий, создает условие для появления различных научных статей, поскольку до сих пор многие аспекты функционирования армии Польских вооруженных сил остаются неисследованными. Этот материал может послужить основой как для монографий, так и для синтезирующих работ.

Ключевые слова: польские вооруженные силы на западе, историография